

HST 2024

Historisk studenttidskrift

Volym 5

Historisk Studenttidskrift

2024

Omslagsbild:

”Still Life of Books, Brush, Inkwell and a Pen on a Table” (1902)

av Edward Norton Griffith (1858–1948). Public domain.

Bearbetad av Cecilia Falkman.

Innehållsförteckning

Presentation av redaktionen

Chefredaktören har ordet

Artiklar

Joan Törnkvist 18 år av historieskrivning – En historiografisk undersökning av kandidatuppsatser i historia vid Lunds universitet mellan åren 2004–2021..... 1–21

David Henderup Larsson Fördomar på förstasidan – Rasifiering av romer och resande i Malmöpressen under perioden 1888 till 1904..... 22–36

Henrik Andersson ”Idag lek, imorgon tårar” – Lewi Pethrus inlägg i sexualdebatten under 1960-talets första hälft..... 37–52

Anna Arvidsson Gröna vågen 1971–1973 – Politik, romantik och flykt..... 53–66

Elias Kibllberg Religiös, nationell eller etnisk tillhörighet? – De bosniska flyktingarna i svensk dagspress 1992–1994..... 67–76

Essäer

Malin Sternesjö Det andra barnet – Framställningar av ammans barn under 1800-talets senare hälft 77–88

Hedvig Holsti Heijbel Ett svar på befolkningsfrågan – En analys av Makarna Myrdals profylaktiska socialpolitik i *Kris i Befolkningsfrågan*..... 89–96

Recension

Viktor Wretström Anna Lindgrens *Staten som trädgårdsmästare: Järnvägens plantering från naturförsköningskonst till testamente* (2023)..... 97–99

Presentation av redaktionen

Nike Stolpe Wikström, chefredaktör

Nike har en masterexamen i idé- och lärdomshistoria (Kritiska studier, GU), en kandidatexamen i idé- och lärdomshistoria och en i psykologi (LU). Tidigare har hon studerat i Tyskland. Just nu frilansar hon med research och redaktionellt arbete med siktet inställt på forskning. Hennes forskningsintressen rör sig i gränslandet mellan känslornas idéhistoria och posthumanism, särskilt intresserar hon sig för sensibilitet inför och genom det icke-mänskliga under 1700-talet.

Fanny Olsson, redaktör

Fanny har en kandidatexamen i historia, och är för närvarande masterstudent i Öst- och Centraleuropastudier vid Lunds universitet. Hon intresserar sig särskilt för sydöstra Europas kultur och moderna historia. Hennes kandidatuppsats handlade om svensk turism till Rumänien under första världskriget, och hur man framställde landet i svenska reseguider under perioden.

Agnes Holmberg, redaktör

Agnes har en masterexamen i Historiska studier vid Lunds universitet, en kandidatexamen i historia och en kandidatexamen i idé- och lärdomshistoria (båda vid LU). Hennes huvudområde är modehistoria, med särskilt fokus på hur mode relaterar till kropp och moral. Masteruppsatsen behandlar hur medelklassens kvinnoideal konstruerades genom mode under sent 1800-tal i Sverige. Hennes mål är att fortsätta forska inom modehistoria i framtiden.

Viktor Wretström, redaktör

Viktor Wretström är doktorand i historia vid Centre for Privacy Studies (PRIVACY), Köpenhamns universitet, med projektet *Urban Gardens: A Public Space for Private Activities*, vars forskning berör de urbana parkernas historia från den romerska antiken till återupptäckten av stadsparkerna under 1800-talet. Han skrev sin masteruppsats i historia vid Lunds universitet om politisk kultur och om att åldras i den romerska republiken.

Tack till...

Victoria Neubacher, Dante Betz, Elsa Crona, Elin Wiklund och Wilhelm Tham för korrekturläsning, Cecilia Falkman för både noggrann korrekturläsning och omslag och *Historisk studenttidsskrifts* Advisory Board, bestående av Anna Nilsson Hammar, David Larsson Heidenblad och Henrik Rosengren.

Chefredaktören har ordet

Historia är vår samtids pretext, vår kontext. Texten, i sin etymologi, kommer från latinets *texere*, vilket betyder att väva, fläta, eller sammanfoga. En text är således mer än bara ord som ligger på rad – den är en väv, ett sammanhang av idéer. Väven spänner över tid och rum, och genom dess trådar håller vi samman kunskap och erfarenhet, både från det förflutna och idag. Historiker kan studera denna väv. Ja, vi har nog oftast texten som vår utgångspunkt – i det här numret behandlar alla författare skriven text.

Det är med presstext som det här numret med tema *Text* inleds – och det är den inte ensam om. Varje år läser redaktionen för *Historisk studenttidsskrift* igenom dussintals uppsatser, och visst framträder det trender och mönster. Årets huvudartikel, ”18 år av historieskrivning – En historiografisk undersökning av kandidatuppsatser i historia vid Lunds universitet mellan åren 2004–2021”, adresserar just detta. Här får vi veta att genus, kultur och politik är populära perspektiv bland kandidatuppsatser i historia vid Lunds universitet, att de oftast skrivs på svenska och ägnar sig åt perioder från förra sekelskiftet och framåt. Ett vanligt källmaterial är tidningar, vilket återspeglas i detta nummer: Alla artiklar i årets *Historisk Studenttidsskrift* utgår från tidningar eller tidskrifter. Bland kandidatuppsatser i stort ökar intresset för internationell historia – men här bryts trendspeglingen, bidragen i detta nummer fokuserar faktiskt uteslutande på Sverige.

Det första bidraget tar oss till förra sekelskiftets fördomar mot romer och resande på förstasidan i Malmöpressen. Spolar vi fram 60 år, till sexualdebatten, kunde det i stället vara Sverige som i utländska tidningar framställdes i negativ dager. Men vilka var sexualliberalismens kritiker i Sverige? I numrets andra bidrag behandlas sexualkonservativa tidskriftsinlägg i debatten. I nästa decennium är det inte längre sex som diskuteras, utan miljö. Den ruraliserande rörelsen ”gröna vågen” fångas i tidningsreportage. Slutligen återvänder vi till fördomar och förenklingar, ett sekel senare drabbas också bosniska flyktingar av reduktionistiska beskrivningar i svensk dagspress.

Numrets essäer bryter däremot av från materialvalet. I den första essän lämnar vi 1900-talet och återvänder till 1800-talets senare hälft. Källpluralistiskt undersöks framställningar av ammans barn i verksamhetsbeskrivningar från Ammekontoret, rådgivningsböcker och dagstidningsartiklar. Därefter förflyttar vi oss till makarna Myrdals kontroversiella socialpolitiska lösningar på den dramatiskt sjunkande nativiteten under 1930-talet.

Slutligen vill jag lyfta fram att recensionerna är tillbaka. Detta nummer avslutas med en recension av Anna Lindgrens avhandling *Staten som trädgårdsmästare: Järnvägens plantering från naturförsköningskonst till testamente*.

Text som historiska dokument kan hjälpa till att avslöja och förstå mekanismer för diskriminering och marginalisering, idéutveckling och spridning. Det här numrets texter väver trådar kring texter själv. Som ”18 år av historieskrivning” så fint fångar, kan historieforskning bli både en spegel och en spegling.

Vår lilla redaktion har arbetat intensivt för att ge så många som möjligt en chans att få sina verk publicerade, trots det har urvalet tvingats bli hårt bland de många inskickade bidragen. Att ge duktiga skribenter utrymme att nå ut med sina forskningsrön är en av våra viktigaste uppgifter, och vi är stolta över att kunna publicera dessa texter!

En del redaktionella förändringar har skett under året. Vi har återinfört dubbel-blind granskning. Efter att varje manus har gått igenom en redaktionell granskning får det nu en genomgång av externa sakkunniga för att säkerställa högre vetenskaplig kvalitet. Redaktionen har fått två starka tillskott: Agnes Holmberg, med en masterexamen i historia från Lunds universitet, och Viktor Wretström, doktorand vid Köpenhamns universitet. Vi har också valt att involvera språk- och historieintresserade studenter som korrekturläsare – ett initiativ vi hoppas ska öppna dörrarna för fler att engagera sig i *Historisk studenttidsskrift*. Historiskt sett har tröskeln för att bli involverad i tidskriften varit relativt hög, men vi vill vara en plattform för studenter av studenter. Med fler, men mer avgränsade, roller hoppas vi att fler ska få erfarenhet av redaktionellt arbete – något som förhoppningsvis kommer vara till nytta för alla inblandade i framtiden.

Nike Stolpe Wikström, chefredaktör

18 år av historieskrivning

– En historiografisk undersökning av kandidatuppsatser i historia vid Lunds universitet mellan åren 2004–2021

JOEN TÖRNKVIST
LUNDS UNIVERSITET

Abstract

Följande undersökning studerar kandidatuppsatser i historia från Lunds universitet skrivna mellan åren 2004 och 2021. Studien visar på skillnader och likheter mellan uppsatser skrivna av manliga och kvinnliga studenter, samt en förändring under den undersökta perioden. De tematiska temakurserna, som ges på kandidatnivå, har haft stort inflytande på uppsatsernas inriktning. I undersökningen introduceras också begreppet faciliteringsgrad för att förklara de olika trender som upptäckts.

Nyckelord: historiografi, kandidatuppsats, Lunds universitet, faciliteringsgrad, fruktbarhet, optimumnormer, minimikrav, metodologisk nationalism.

Inledning

Vilken historia skrivs vid de svenska universiteten? Inom traditionell historiografi har frågan riktats mot högre akademiska texter som artiklar och monografier, läroböcker och doktorsavhandlingar. Olika lärosätens särprägel har försökts utrönas och olika historievetenskapliga skolor och trender har kategoriserats, ofta med fokus på tongivande historiker och deras lärjungar. Vad som saknats i det historievetenskapliga samtalet hittills är en diskussion kring historieproduktionen på de lägre akademiska nivåerna, nämligen kandidatuppsatserna i historia. Trots att dessa är på en lägre akademisk nivå utgör de kvantitativt sett en stor del av den historia som skrivs. Syftet med denna studie är att empiriskt undersöka uppsatsämnen, metoder och teorier i historiestudenters kandidatuppsatser under perioden 2004–2021. Kandidatuppsatsen utgör det första forskningsarbete som studenterna genomför och skrivs när studenten står med en fot i utbildningsfasen och den andra i forskarfasen. Därmed kan denna studie bidra till att hjälpa oss att förstå kopplingen mellan utbildningen och den senare vetenskapliga produktionen. Därtill ämnar studien visa på trender inom uppsatsskrivande på historiska institutionen i Lund, exempelvis vilka likheter och skillnader det går att se mellan kvinnors och mäns ämnesval. Min förhoppning är att studien kan ge indikationer på vilken historiekultur och historiografiska trender som är rådande i Lund. Slutligen kommer studien ge sig i kast med att antingen dementera eller bekräfta de anekdotiska tankar och uppfattningar som historiker har om kandidatuppsatser – ofta presenterade utan empiriska belägg. Dessa

uppfattningar är exempelvis att historiestudenter håller sig till tiden efter sekelskiftet 1800 och att pressmaterial är det huvudsakliga källmaterialet.¹

Tidigare forskning på området

Tidigare historiografisk forskning har framför allt använt sig av doktorsavhandlingar som empiriskt studieobjekt. Historikern Conny Blom gjorde i början av 80-talet en kvantitativ studie över de doktorsavhandlingar i historia som försvarades mellan åren 1890–1975.² Stefan Eklöf Amirell tog sedan vid efter Blom och har i två arbeten, *Svenska doktorsavhandlingar i historia 1976–2005* och *The end of methodological nationalism: the internationalization of historical research in Sweden since 2000*, undersökt doktorsavhandlingar i historia från 1976 till 2020.³ I *Svenska doktorsavhandlingar* har Eklöf Amirell undersökt de 606 avhandlingar i historia som framgångsrikt försvarades mellan åren 1976 och 2005 på Sveriges universitet och högskolor.⁴ Eklöf Amirell diskuterar avhandlingarnas tidsanknytning, geografiska anknytning, ämnesinriktning och språk samt huruvida avhandlingsförfattarnas kön har någon inverkan på dessa. Dessa olika faktorer diskuteras nedan i tur och ordning för att kunna ligga till grund för föreliggande undersökning.

Intresset för samtidshistoria stiger. Enligt Eklöf Amirell ökade den relativa andelen avhandlingar som ägnat sig åt åren 1914 och framåt från 34 procent i början av 1970-talet till 45 procent under perioden 1996–2005.⁵ Trenden och den temporala avgränsningen återspeglas i de kandidatuppsatser som är föremål för den här undersökningen. Anledningarna till att historikerna fokuserar allt mer på samtiden (det vill säga tiden efter 1914) förmodar Eklöf Amirell har och göra med ”De ökade kraven från statliga och andra samhällliga aktörers – inklusive massmedia med dess vanligen starka samtidsinriktning – sida på att forskningen ska vara samtidsrelevant och instrumentellt användbar.”⁶ En annan förklaring är enligt Eklöf Amirell att den ökande konkurrensen från framför allt samhällsvetenskaperna kan ha kommit att tvinga historikerna att skriva om mer nutida teman för att därigenom kunna säkra sig forskningsanslag.⁷ Då vi studenter inte är beroende av forskningsanslag, såsom doktorander, är frågan jag ställer mig vilka andra ekonomiska faktorer som påverkar uppsatsskrivandet. Detta utforskar min undersökning.

Bland avhandlingarnas ämnesinriktning går det att se både likheter och skillnader mellan könen. En nästintill identisk andel kvinnor och män skrev om det Eklöf Amirell definierat som ”Förvaltning och finanser” (10,2 procent respektive 10,5 procent). Inom kategorierna ”Socialhistoria”, ”Utrikespolitisk historia” och ”Politisk historia” är skillnaderna däremot markanta. Större andel kvinnor än män skrev om

¹ Se: Louise Berglund & Agneta Ney, *Historikerns hantverk: Om historieskrivning, teori och metod* (Lund 2015), s. 186; Anders Florén & Henrik Ågren, *Historiska undersökningar: Grunder i historisk teori, metod och framställningsätt*. 2 uppl. (Lund 2006), s. 70.

² Conny Blom, *Doktorsavhandlingarna i historia 1890–1975: En kvantitativ studie* (Lund 1980).

³ Stefan Eklöf Amirell, *Svenska doktorsavhandlingar i historia 1976–2005* (Stockholm 2007); Stefan Eklöf Amirell, “The end of methodological nationalism: the internationalization of historical research in Sweden since 2000,” *Scandinavian Journal of History* 2021:2. doi: 10.1080/03468755.2021.2004219.

⁴ Eklöf Amirell (2007) s. 11.

⁵ Eklöf Amirell (2007) s. 16.

⁶ Eklöf Amirell (2007) s. 18.

⁷ Eklöf Amirell (2007) s. 19.

socialhistoria (49,0 procent respektive 41,2 procent) medan fallet var det omvända för utrikespolitisk historia (Andel kvinnor: 6,1 procent. Andel män: 12,4 procent) och politisk historia (Andel kvinnor: 12,8 procent. Andel män: 17,6 procent).⁸ Eklöf Amirell konstaterar att datan tycks bekräfta stereotypen att män verkar vara mer intresserade av så kallade hårda ämnen som politik medan kvinnor dras till mjuka ämnen som socialhistoria. Dock tillägger han att den statistiska skillnaden inte är tillräckligt stor för att dra vittgående slutsatser.⁹ Fler kvinnor än män har vidare skrivit avhandlingar med genusperspektiv, både mätt i det absoluta antalet uppsatser och i andelen av det totala antalet. Däremot studerar män i större grad mans- och maskulinitetshistoria. Dock är antalet avhandlingar skrivna av män om kvinnohistoria respektive manshistoria lika stor, åtta av varje.¹⁰ Frågan jag ställer mig, och som speglar min artikels syfte, är huruvida detta samband mellan författarnas tillskrivna könstillhörighet och avhandlingarnas ämne även gäller för studenter på kandidatnivå.

När det kommer till unga forskares val av källor är forskningsläget knapert. Erik Wängmar har gjort en studie om användningen av otryckt källmaterial i doktorsavhandlingar i historia. Han kom fram till att majoriteten av avhandlingarna (runt 80 procent) från 1969 fram till mitten av 2004 vände otryckt källmaterial i omfattande utsträckning. Dock finns det tecken på en nedgång från år 2008 och 2009 då endast 52 procent respektive 36 procent av avhandlingarna använde otryckt källmaterial i omfattande utsträckning.¹¹ Wängmar uppger inte vilken typ av källmaterial som använts utöver de otryckta källorna. Min undersökning bryter därmed ny mark och studerar om studenter verkligen huvudsakligen använder sig av pressmaterial.

Slutligen bör det sägas någonting om språkvalen i avhandlingarna. Under nästintill hela perioden 1981–2005 skrevs cirka 85 procent av avhandlingarna på svenska. Av de avhandlingar som handlade om Sverige skrevs 95,9 procent på svenska, 3,6 procent på engelska. Endast tre stycken avhandlingar skrevs på danska.¹² Under perioden 2011–2015 ökade andelen avhandlingar skrivna på engelska och tyska (dessa förblev i absolut minoritet) till 31 procent. Därtill ökade andelen avhandlingar om svensk historia skrivna på engelska till 13 procent under perioden 2011–2020. Med dessa förändringar i åtanke undersöker jag också språkvalet i uppsatserna.

Från detta forskningsläge har jag valt tre ingångar för min undersökning: Jag tittar på de ekonomiska faktorer som påverkar kandidatuppsatserna, frågan om könstillhörighetens betydelse samt användningen av källmaterial och språkvalet i uppsatserna.

⁸ Eklöf Amirell (2007) s. 28.

⁹ Eklöf Amirell (2007) s. 28.

¹⁰ Eklöf Amirell (2007) s. 30.

¹¹ Erik Wängmar, ”Historia – ett ämne för arkivnötare?” *Scandia*. 77:2 (2011) s. 110–111.

¹² Eklöf Amirell (2007) s. 33–35.

Undersökningens operationalisering och teoretiska utgångspunkter

I denna studie undersöks kandidatuppsatserna med utgångspunkt i forskningsläget och den data som finns tillgänglig gällande doktorsavhandlingar. För att analysera källmaterialet och beskriva undersökningens resultat med förankring i historiografiska perspektiv använder denna studie en rad olika teoretiska begrepp som ledstjärnor. Det första av dessa kommer från Eklöf Amirell: den *metodologiska nationalismen*. Begreppet avser tendensen hos historiker att geografiskt avgränsa sina undersökningar efter nationalstaternas gränser. Dessutom tenderar historiska förklaringar att hålla sig inom dessa gränser och förminska inflytanden från utlandet och andra internationella faktorer.¹³ Andra begrepp som används är Rolf Torstendahls *fruktbarhet*, *optimumnormer* och *minimikrav*. Fruktbarhetsbegreppet beskriver om ett undersökningsområde anses kunna generera ny kunskap.¹⁴ Tillkommer nya metoder, källmaterial eller teorier kan historiska förlopp undersökas om och om igen. Vad som styr om ett område är fruktbart eller inte baseras å ena sidan på vad forskarsamhället anser vara intressant – de så kallade *optimumnormerna* som säger vad historisk vetenskap i bästa fall handlar om.¹⁵ Å andra sidan baseras det på vad samhället i stort vill se för historisk forskning; vad samhället anser vara relevant historia och vilken historia som anses vara värd att studera; detta uppkommer i sin tur ur den rådande *historiekulturen*. Historiekulturen kan sägas vara dels den historia som förmedlas i ett samhälle, dels den värdering som tillämpas på historia utifrån om den är användbar och relevant eller inte.¹⁶ Historiestudenten kan därför sägas bli påverkad från två olika håll: från akademien och från övriga världen. En undersökning av historiografiska trender i studentuppsatser och förändring över tid i val av uppsatsämnen och perspektiv kan belysa utvecklingen av vad som uppfattas som fruktbar forskning i den rådande historiekulturen. *Minimikrav* beskriver Torstendahl som ”krav som måste ställas på en historievetenskaplig framställning för att för att den ska vara acceptabel”.¹⁷ Minimikraven beskriver alltså vad som måste finnas med i en undersökning för att den ska få kallas historievetenskaplig.

Till dessa termer vill jag lägga till ett nytt teoretiskt begrepp som jag skapat, *faciliteringsgrad*. Faciliteringsgraden indikerar hur lätthanterlig, medgörlig, tidssparande och applicerbar en parameter är för den vetenskapliga produktionen. I fallet kandidatuppsatser betyder detta något som gör arbetsprocessen lättare och för studenten mot sitt mål; detta genererar en högre faciliteringsgrad. Min tanke är att studenter inte endast väljer ett ämne eller tillvägagångssätt på grund av optimumnormer, fruktbarhetskriterier, historiekultur eller ens det egna intresset. Hur lätt eller svår, farlig eller säker en viss väg är att vandra torde locka eller avskräcka en stor mängd uppsatsförfattare. Kandidatuppsatsen ingår visserligen i en akademisk bana som studenten frivilligt valt att ge sig in på, men Torstendahl med flera har kanske en lite för idealiserad bild av akademiker – att dessa konstant strävar efter det fruktbara, spännande, nydanade eller det som helt enkelt följer normerna. För Torstendahl och andra utgör den akademiska produktionen målet, för studenten är kandidatuppsatsen kanske snarare ett medel, en avsats att ta sig upp på och vidare

¹³ Eklöf Amirell (2021) s. 392.

¹⁴ Rolf Torstendahl, *Den historiografiska revolutionen 1960–1990* (Lund 2017) s. 76.

¹⁵ Rolf Torstendahl & Thorsten Nybom, *Historievetenskap som teori, praktik, ideologi* (Stockholm 1988) s. 80.

¹⁶ Klas-Göran Karlsson, ”Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv”, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.) *Historien är närvarande: Historiedidaktik som teori och tillämpning* (Lund 2014) s. 65.

¹⁷ Torstendahl (2017) s. 15.

ifrån. Eftersom en kandidatuppsats måste skrivas, samt bli godkänd, för att studenten ska kunna ta ut sin examen kan faciliteringsgraden även kopplas till minimikraven. Frågan en hypotetisk student kan ställa sig blir därför: ”Vilken är den lättaste och säkraste vägen att nå ett godkänt resultat i enlighet med kandidatkursens uppsatsriktlinjer (det vill säga minimikraven)?”¹⁸ Det bör också påpekas att faciliteringsgraden ej ska ses som värderande, som att den pekar på en form av slarvig genväg. Däremot pekar faciliteringsgraden på den säkra vägen, den som bäst hjälper studenten nå sitt mål att uppnå minimikraven. Faciliteringsgraden indikerar också när arbetsbördan blir lägre och mållinjen flyttas närmare en. Jag anser att faciliteringsgraden krävs som teoretiskt begrepp för att vissa av valen som kandidatstudenter gör vid skrivandet av sina uppsatser ska kunna förklaras.

Som tidigare nämnt så behandlar den här studien de kandidatuppsatser i historia skrivna vid Lunds universitet som blivit publicerade på Lund University Publications Student Papers (LUP-SP). Totalt har 220 unika uppsatser undersökts.¹⁹ Dessa utgör samtliga digitaliserade kandidatuppsatser under de undersökta åren. Avgränsningen utgör närmare en tredjedel av de totalt 672 uppsatser som godkänts under perioden 2004–2021.²⁰ Uppsatserna undersöks systematiskt och kronologiskt med början i de som finns uppladdade från år 2004. För att kunna undersöka om det skett några förändringar över tid delas perioden upp i två lika långa tidsperioder à nio år (2004–2012 och 2013–2021). Dessa perioder jämförs senare i undersökningen. Från uppsatsens titelsida noteras vilket år uppsatsen skrevs, uppsatsens titel, uppsatsförfattarens namn och tillskrivna könstillhörighet utifrån personens namn.

Relaterat till det sistnämnda så använder denna studie begreppet *tillskriven könstillhörighet* istället för kön. Personen får en tillskriven könstillhörighet av undertecknad som baserats på författarnas namn. Effekten av att endast använda sig av kategorierna ’män’ och ’kvinnor’ blir att personer som anser sig falla utanför dessa två benämningar infogas i dessa. Vidare finns det alltid en risk att genus associerat till namnet inte motsvarar en students könsidentitet. Samtidigt är kategoriseringen, trots att det är en förenkling av verkligheten, användbar för att se vidare trender inom populationen.

Uppsatserna kategoriseras sedan utefter historisk inriktning. Inriktningen avgörs i första hand med hjälp av uppsatsernas titel, nyckelord och abstract. I andra hand görs en bedömning utifrån uppsatsernas innehåll, däribland teoriavsnittet. Till exempel: om uppsatsförfattaren använder sig av genusteori klassas uppsatsen som genushistorisk. Vidare noteras och kategoriseras uppsatsens geografiska avgränsning utifrån (i fallande ordning) kontinent, region, land, subregion, ort. Exempelvis: Europa, Nordeuropa, Sverige, Skåne, Malmö. Behandlar en uppsats ett obestämt område i Sverige blir kategoriseringen istället: Europa, Nordeuropa, Sverige. Om källmaterialet kommer från annat håll än landet som uppsatsen

¹⁸ Betygskraven, och därmed minimikraven, finns i *Riktlinjer för uppsatsarbete på kandidatkursen*. Lund: Historiska institutionen, Lund universitet, u.å., s. 16.

<https://www.ht.lu.se/media/utbildning/dokument/kurser/HISK01/20142/Riktlinjer_foer_examensarbeten_paa_kandidatnivaa.pdf> (4/9 2024)

¹⁹ Via <https://www.lu.se/search/*/publications/1/undefined>. Vid sökning kommer 222 kandidatuppsatser i historia upp. Dock finns en av dessa inte i fulltextformat samtidigt som det finns en dubblett av en annan uppsats. Jag har därför valt att inte ta med uppsatsen som jag inte har tillgång till, samt den senare av dubblett-uppsatserna, i undersökningen.

²⁰ Tack till Ingegerd Christiansson, arkivhanterare vid Historiska institutionen, för informationen.

behandlar noteras även detta. Till exempel: om svenskt källmaterial används i en studie om historiska förhållanden i Kongo blir noteringen ”Afrika, Centralafrika, Kongo (svensk utgångspunkt).” I denna studie ligger fokus på hur många av uppsatserna som har svensk anknytning respektive internationellt fokus, vilket anknuter till Eklöf Amirells tidigare undersökning om *metodologisk nationalism*, men andra likheter och skillnader kommer självklart att nämnas. Även uppsatsförfattarnas metod- och teorival samt källmaterial noteras. Till sist noteras uppsatsernas temporala avgränsning i hela år samt språkval.

Uppsatsernas historiska inriktning kategoriseras i första hand efter författarnas egna kategoriseringar och, i fall dessa inte går att hitta, efter följande kategorier och definitioner.²¹ Notera att definitionerna är mina egna men grundade i historieböcker och mer erfarna historikers tyckande. Det bör också nämnas att en uppsats kan höra till flera olika kategorier. Några kategoriseringar är lättare att göra än andra. Det syns oftast tydligt om en uppsats är genushistorisk, däremot är gränserna för vad som räknas som kulturhistoria otydligare. Således är kategoriseringen subjektiv men systematisk. Det bör också påpekas att vissa kategorier eller grenar inom historievetenskapen också i sig är överlappande. Det jag kallar ”uppfattningshistoria” – det vill säga idéhistoria, mentalitetshistoria etc. – räknas exempelvis allmänt som grenar inom kulturhistoria. För att ge exempel på hur kategorierna klassificeras kommer här två exempel. Dessa kategorier lyfts fram här då de kommer diskuteras senare i artikeln.

Arbetarhistoria: Uppsatserna fokuserar på arbetarklassens historia och levnadsförhållanden.

Genushistoria: Uppsatserna fokuserar på kvinnor och mäns levnadsvillkor, genus och genusuttryck, marginaliserade grupper som homosexuella samt femininitets- och maskulinitetsnormer.

Vissa kategorier figurerar inte i denna undersökning. De två mest uppenbara är socialhistoria och mikrohistoria. Socialhistorien, med sitt fokus på vardagslivet, ekonomin för ”den vanliga människan” och förkärlek för stora ekonomiska teorier och statistiskt arbete figurerar numera sällan i kandidatuppsatser. Skulle socialhistoria istället motsvara historien om ”den vanliga människan” finns det risk för att kategorin blir en – något trubbigt uttryckt – ”slaskhöj” där uppsatser som inte passar in någon annanstans hamnar. Mikrohistoria kan på samma sätt som socialhistorien tolkas i alltför bred mening. Om mikrohistoria anses ha ett snävt fokus – kanske undersöks bara en person, en händelse och ett snävt kronologiskt eller geografiskt fokus appliceras – skulle nästan samtliga kandidatuppsatser kunna placeras i denna kategori. Inget konstigt med tanke på att uppsatserna i sig måste vara snäva och relativt korta för att kunna vara genomförbara på tio veckor. Kategorin kulturhistoria behålls, dels för att det är lättare att kategorisera uppsatser som kulturhistoriska, dels för att kategorin verkar vara så pass spridd – många författare har använt sig av populärkultur som källmaterial – att det finns ett verkligt behov av att ha kvar den som kategori.

²¹ Se Törnkvist ”18 år av historieskrivning” (2022), s. 20–22.

Kandidatuppsats och temakurs – en beskrivning av två nyckelbegrepp

En students kandidatuppsats kan sägas vara kronan på verket efter tre års studier.²² Med krav på vetenskaplighet, men också nyfikenhet, förväntas studenten för första gången bidra till den historiska forskningen på riktigt. En godkänd kandidatuppsats är en förutsättning för att kunna ta ut sin examen. Studenten måste avgränsa sin undersökning så mycket att den går att genomföra på ungefär tio veckor, men arbetet kan sägas börja mycket tidigare än så. Teori- och metodkursen som ligger innan uppsatskursen får studenterna att börja tänka kring teori- och metodanknytningen. Även de tematiska fördjupningskurserna (se nästa stycke) bidrar till att inspirera studenterna. Efter det att ett tillräckligt avsmalnat uppsatsämne är valt tilldelas studenten en handledare som anses vara lämplig med tanke på ämnesvalet. Handledaren bistår studenten i dennes arbete med tips på litteratur, hjälp med korrekturläsning och är någon som studenten kan bolla idéer med. Studenterna förväntas följa normerna, minimikraven och riktlinjerna för uppsatsskrivande. Detta i syfte att lära sig det historiska hantverket. Till sin hjälp har de instruktioner för hur uppsatsen skall utformas, vilka delar som skall presenteras var, och så vidare. I uppsatsen ska det ingå, bland annat, en beskrivning av metoderna och teorierna som studenten ämnar använda, en motiverad avgränsning, en presentation av källmaterialet samt till sist den egna undersökningen med efterföljande analys och diskussion. Efter ett ventileringsstillfälle betygsätts uppsatsen av en examiner. Både handledare och examiner är i de flesta fall en anställd vid den historiska institutionen, exempelvis en professor, docent eller doktorand.

Temakurserna – även kallade tematiska fördjupningskurser – är ett sortiment av kurser om 7,5 högskolepoäng som ges dels i början på fortsättningskursen, dels i början på kandidatkursen.²³ Temakursernas tematik kan variera men oftast återkommer samma kurser med samma lärare flera år i rad.²⁴ I och med att det oftast finns två eller tre kurser att välja mellan ger detta studenterna en chans att specialisera sig. Eftersom kurserna ges av historiska institutionen begränsas utbudet av de kompetenser och tillgängliga lärare som finns tillgängliga. Temakurserna är en central del av den akademiska miljö som historiestudenterna kommer i kontakt med i Lund. Man kan därmed anta att temakurserna ofta inspirerar studenterna i val av ämne och teoretiskt perspektiv, något som denna studie visar också är fallet.

De historiografiska trenderna vid Lunds universitet

De fyra populäraste kategorierna under hela den undersökta perioden 2004–2021 var i fallande ordning: genushistoria, kulturhistoria, politisk historia samt uppfattningshistoria. Värt att notera här är hur populär den politiska historien är med tanke på att det inte är något som den historiska institutionen själv

²² Informationen i det här stycket kommer huvudsakligen från *Riktlinjer för uppsatsarbete på kandidatkursen* (u.å.) och från undertecknads eget deltagande på kandidatkursen.

²³ Se: Humanistiska och teologiska fakulteten. Historia: fortsättningskurs. *Lunds universitet*. [u.å.]. <<https://www.hist.lu.se/kurs/HISA27/VT2022/>> (29/4 2022) samt:

Humanistiska och teologiska fakulteten. Historia: kandidatkurs. *Lunds universitet*. [u.å.]. <<https://www.hist.lu.se/kurs/HISK37/VT2022/>> (29/4 2022).

²⁴ Se Törnkvist ”18 år av historieskrivning” (2022), s. 116–120 för en komplett lista.

presenterar som ett av sina styrkeområden.²⁵ Detta intresse för politisk historia härstammar troligtvis från historicintresset utanför akademien. Det behöver inte incitament i form av statliga bidrag eller stipendier från olika organisationer utan verkar motiveras av historiediskursen utanför den akademiska världen. Anledningen till att genushistoria förekommer så ofta – anser jag – har att göra med att temakurser med genushistorisk inriktning ges nästan varje termin, något jag återkommer till senare i artikeln. Kulturhistoria är lätt att skriva för studenten då media i form av spelfilmer, böcker och musik finns väl bevarat – alternativt att studenten väljer att studera detta material just för att det finns bevarat.²⁶ Även hos uppfattningshistoria spelar källmaterialet roll.²⁷ Studenten kan i sin undersökning ställa frågan ”Hur beskrev människor [historisk händelse X]?” för att sedan besvara den utifrån dagböcker eller tidningsurklipp. Källmaterialets roll för fördelningen diskuteras längre fram i artikeln.

Andelen uppsatser som behandlar tiden innan år 1540 är så pass liten (mindre än sju procent) att inga långtgående slutsatser kan dras om hur dessa liknar eller skiljer sig från varandra. Den överlägsna majoriteten (77 procent) av uppsatserna behandlar tiden efter 1820. Avsaknaden av uppsatser med fokus på äldre historia är intressant. Det visar på att studenter väljer bort att studera äldre historia, troligtvis på grund av bristen på läsbart källmaterial och faciliteringsgraden kopplat till denna. Det är också möjligt att studenter med intresse för äldre historia skriver sina uppsatser i andra närliggande ämnen, exempelvis vid Institutionen för arkeologi och antikens historia, men det förklarar inte avsaknaden av uppsatser om medeltiden. Trots den ringa andelen är det ändå fler kandidatstudenter än doktorander som studerat äldre tider. Bland doktorsavhandlingarna var det endast 4,9 procent som behandlade medeltiden eller äldre tidsperioder.²⁸ Historisk forskning om äldre tidsperioder kräver oftast kunskaper i främmande språk, exempelvis latin, samtidigt som handskriftsläsning inte heller är en självklar kunskap bland dagens studenter, vilket ger källmaterial från tiden efter 1800 en högre faciliteringsgrad. Efter 1800 återfinns nämligen mer tryckt material på moderna språk och på studenternas modersmål. Det finns också ett större utbud av källmaterial, något som ökar fruktbarheten för forskningen. Historikerna Louise Berglund och Agneta Ney – som skrivit en handbok om historisk forskning – konstaterar att studenter tenderar att avgränsa sig till tiden efter år 1800, en slutsats som finner stöd i föreliggande undersökning, vilket också diskuteras längre fram.²⁹

Uppsatsförfattarna har använt sig av en uppsjö av källmaterial – ett antal för stort för att redovisas här i överskådlig omfattning. Dock går det att se vissa trender. Exempelvis använde 82 historiestudenter sig av tidningsmaterial i sin undersökning (37 procent). Påståendet att studenter ofta skriver presshistoria som

²⁵ Historiska institutionen. Om institutionen. *Lunds universitet*. 11 februari 2021.

<<https://www.historiska.lu.se/om-institutionen/>> (5/5 2022).

& Historiska institutionen. Forskning. *Lunds universitet*. 7 mars 2022.

<<https://www.hist.lu.se/forskning/>> (5/5 2022).

²⁶ Kulturhistoria här menas med att uppsatsen ser främst på kulturens roll i människors liv. Dessutom kan uppsatsen även undersöka olika former av kulturmedier så som populärkultur och massmedia.

²⁷ Definierat i min undersökning som att uppsatsen har sitt fokus i hur människor har uppfattat verkligheten omkring sig men också uppfattningar om andra tider än deras egen, som dåtida händelser eller förväntningar inför framtiden. Har ofta frågeställningar som ”Hur uppfattade...”, ”Vad var synen på...” etc.

²⁸ Eklöf Amirell (2007) s. 17.

²⁹ Berglund & Ney (2015) s. 186.

historikerna Anders Florén och Henrik Ågren gjort – även dessa har skrivit en lärobok om historisk forskning – verkar därmed stämma.³⁰ Användandet av tidningsmaterial är till största delen avgränsat till uppsatser som behandlar nyare tid. Inte så konstigt då mängden tidningsmaterialet från innan 1800 är betydligt mindre, det är i mindre utsträckning digitaliserat samt mer svårtolkat då det kan vara skrivet med frakturskrift och innehålla gammalsvenska stavningar. Cirka 41 procent av uppsatser som behandlar tiden efter år 1800 använder tidningsmaterial som källmaterial. För uppsatser med ett fokus på tiden efter år 1900 är samma andel uppe i cirka 56 procent; andelen uppsatser med fokus efter år 1945: cirka 47 procent. Denna nedgång från 56 procent till 47 procent beror troligtvis på att fler slags typer av källmaterial finns tillgängliga från tiden efter 1945. Fler spelfilmer är ett exempel. När det kommer till val av språk är svenskan klart dominerande. 214 av 220 uppsatser skrevs på svenska (97 procent), fem på engelska och endast en på danska. Värt att notera är att det inte finns några hänvisningar i riktlinjerna för kandidatuppsatsen angående vilket språk uppsatsen får skrivas på.³¹ Resultatet speglar den språkupdelning som Eklöf Amirell noterade hos doktorsavhandlingarna.

Efter denna genomgång av samtliga kandidatuppsatser kommer undersökningen nu gå in mer på djupet och jämföra kandidatuppsatser skrivna av män respektive kvinnor.

Jämförelse mellan kandidatuppsatser skrivna av män respektive kvinnor

Den största ämneskategorin bland kandidatuppsatser skrivna av manliga historikerstudenter är politisk historia (31 procent). Färre manliga studenter skrev om det annars stereotypiska ämnet militärhistoria (9 procent) jämfört med hur många som skrev om genushistoria (21 procent). Då Eklöf Amirells diagram är otydligt är det svårt att ge några absoluta siffror, men det framgår ändå att så även var fallet bland hans undersökta avhandlingar.³² Kulturhistoria utgör en betydande del av de olika perspektiven, likaså uppfattningshistoria. Eftersom teorivalet präglas av ämnesvalet – uppsatser om genushistoria använder sig exempelvis av genusteorier och ekonomisk historia använder ekonomiska modeller – framträder skillnaderna i val av teorier mellan manliga och kvinnliga historiestudenter på liknande sätt som deras ämnesval. Det skulle därför bli en onödig upprepning att presentera dessa.

Bland kvinnor är de mest förekommande perspektiven det religionshistoriska och politiska (båda runt 15 procent), samt det kulturhistoriska perspektivet (29 procent). Den mest populära kategorin är dock genushistoria. Över hälften av alla kandidatuppsatser som skrevs av kvinnor under perioden 2004–2021 anlade ett genushistoriskt perspektiv. Detta är en stor skillnad i jämförelse med Eklöf Amirells resultat där drygt 29 procent av avhandlingarna som författades av kvinnor hade genushistorisk inriktning.³³ Märk dock att Eklöf Amirell, till skillnad från denna undersökning, inte tillåter multipla kategorier på en och samma avhandling.

³⁰ Florén & Ågren (2006) s. 70.

³¹ *Riktlinjer för uppsatsarbete på kandidatkursen*. Lunds universitet (u.å.)

³² Eklöf Amirell (2007) s. 29–32.

³³ Eklöf Amirell (2007) s. 22, 31.

Den geografiska avgränsning som kvinnor gjort i sina kandidatuppsatser skiljer sig inte nämnvärt jämfört med dem skrivna av män. Vidare så går det inte att notera någon märkbar skillnad i metodval mellan de tillskrivna könstillhörigheterna.

Som undersökningen visar finns det uppenbara skillnader, men samtidigt likheter, i uppsatsernas tematik kopplat till författarens tillskrivna könstillhörighet. Kvinnor har generellt sett oftare anlagt ett genusperspektiv på historien jämfört med män (51 procent jämfört med 21 procent) och män har oftare skrivit om politisk historia jämfört med kvinnor (31 procent jämfört med 14 procent). Kvinnor har mer frekvent skrivit uppsatser om enskilda kvinnor (13 procent) jämfört med männen där endast 3 procent av deras uppsatser handlade om en enskild historisk kvinna. Däremot indikerar datan att ungefär lika många män som kvinnor har skrivit om genushistoria, sett i absoluta siffror. Bland Eklöf Amirells undersökta avhandlingar var dessa andelar istället 76 procent respektive 24 procent.³⁴ Kanske har genushistorien lyckats få ett större genomslag inom historievetenskapen på senare tid, istället för att bara utgöra en slags tilläggshistoria? Fler män har kanske fått upp ögonen för att genushistoria inte är samma sak som kvinnohistoria: även män kan studeras. Eller så är denna trend koncentrerad till Lund, där tongivande genushistoriker som Eva Helen Ulvros, Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg varit aktiva under den undersökta perioden. Mer forskning behövs för att bättre kunna svara på detta. I övrigt kan valet av tematik annars sägas vara relativt jämnt fördelat över könsgränserna.

Vid en komparation av uppsatsernas kronologiska avgränsning utifrån författarens tillskrivna könstillhörighet framträder inga större skillnader överlag. Inom valet av källmaterial går det att se både likheter och skillnader. De två mest använda typerna av källmaterial – tidningar och olika protokoll – är detsamma både för män och kvinnor. Biografier var med på båda grupperns topp fem-lista. Trots att tidningsmaterial var den vanligaste typen av källmaterial för både manliga och kvinnliga historiestudenter uppträcks en stor skillnad om tidningsmaterialet undersöks närmare. Delas kategorin tidningsmaterial upp i dels dagstidningar, dels tidskrifter, är fördelningen för män att 37 stycken uppsatser har använt sig av dagstidningar och 20 stycken har använt tidskrifter. Bland kvinnorna har 11 stycken använt sig av dagstidningar och 14 stycken av tidskrifter. Män har alltså använt sig av dagstidningar i större utsträckning medan kvinnor oftare har undersökt tidskrifter. Troligtvis hör det ihop med tematikfördelningen som observerades tidigare, att män oftare har skrivit om politik och kvinnor oftare om genus. Dagstidningar lämpar sig väl som källmaterial för en uppsats med en politisk inriktning medan föreställningar om genus går att finna både i dagstidningar och i tidskrifter. Men även om det också går att använda dagstidningar som underlag för en genushistorisk kandidatuppsats, så torde det vara lättare för en student med ett genushistoriskt intresse att studera en tidskrift istället. Vid en studie av en tidskrift höjs faciliteringsgraden för den genushistoriskt intresserade studenten och det blir lättare att få fram fruktbara resultat. Vice versa gäller för politisk historia och dagstidningar. Vid val av källmaterial spelar alltså faciliteringsgraden stor roll.

Som tidigare nämnt skulle en direkt jämförelse av teorival mellan de två tillskrivna könstillhörigheterna

³⁴ Eklöf Amirell (2007) s. 31.

inte generera några fruktbara resultat. Detta eftersom teorivalen styrs av uppsatsens tematik (exempelvis: genusteorier återfinns ofta i genushistoriska uppsatser). Eftersom uppsatstematiken ser annorlunda ut om du är man eller kvinna, vilket föreliggande undersökning tidigare visar, skiljer sig även teorivalet åt. Jag undersöker istället de genushistoriska uppsatserna närmare för att se hur dessa skiljer sig åt beroende på författarens tillskrivna könstillhörighet. Teorierna som användes i de genushistoriska uppsatserna delas in i fyra kategorier: de som fokuserar på manlighet eller män, de som fokuserar på kvinnlighet eller kvinnor, övrig genusteori som tittar bredare och slutligen övriga teorier inlånade från andra fält än det genushistoriska. Resultatet redovisas i tabellen nedan.

Tabell a. Val av typ av teori i uppsatser med genushistoriskt tema. Uppdelat efter tillskriven könstillhörighet.

<i>Män</i>			<i>Kvinnor</i>		
Kategori	Antal	Andel	Kategori	Antal	Andel
Manlighet	18	36,73%	Manlighet	2	3,92%
Kvinnlighet	1	2,04%	Kvinnlighet	7	13,73%
Övrig genusteori	16	32,65%	Övrig genusteori	26	50,98%
Övriga teorier	14	28,57%	Övriga teorier	16	31,37%
	49	100,00%		51	100,00%

Notera de absoluta siffrorna 49 och 51. Antalet genusteorier som använts är alltså jämnt fördelat över de två tillskrivna könstillhörigheterna. Män har fokuserat betydligt mer på manlighetsperspektivet medan kvinnor tittar på större genusstrukturer. Principen ”gräv där du står” kan därmed sägas gälla här på samma sätt som det gjorde i Eklöf Amirells studie.³⁵ Det du relaterar till personligen är oftare föremål för dina undersökningar. Överlag går det också att säga att Yvonne Hirdmans olika genusteorier figurerade flitigt i uppsatser skrivna av både kvinnor och män.

Jämförelse mellan tidsperioderna 2004–2012 och 2013–2021

Vid en jämförelse av hur uppsatsernas tematik har förändrats under den undersökta perioden finner denna undersökning att vissa kategorier har ökat i popularitet medan andra har minskat. Dock är det ingen förändring som varit större än tio procentenheter. Flera teman har minskat i användning, detta gäller genusperspektivet i synnerhet. Denna andel gick från att förekomma i över 37 procent av alla uppsatser skrivna mellan 2004 och 2012 till att under perioden 2013 till 2021 figurera i enbart 28 procent av uppsatserna. Även kategorierna religionshistoria och militärhistoria minskade i användning. Det som undersökningen visar är att studenter på senare tid har börjat fokusera mer på människors vardagsliv men

³⁵ Eklöf Amirell (2007) s. 30.

utan att anlägga ett genusperspektiv på sina undersökningar. Istället är deras uppsatser mer kulturhistoriskt inriktade.

Antalet uppsatser med utomsvensk inriktning kan också sägas ha ökat kraftigt mätt i antalet uppsatser. Ökningen visar hur uppsatsförfattarna på senare år har vågat sig utanför Sveriges och Nordens gränser. Andelen uppsatser som avgränsade sig till Sverige sjönk från 71 procent till 65 procent. Dessutom minskade andelen uppsatser avgränsade till Norden med elva procentenheter. Den metodologiska nationalismen verkar avta, något som stämmer överens med Eklöf Amirells resultat.³⁶ Även kulturhistorien har fått ett uppsving med en ökning på över fem procentenheter. Detta kan låta som en liten ökning, men eftersom det totala antalet uppsatser under den andra nioårsperioden var högre än i den första, innebär det att antalet uppsatser som anlade ett kulturhistoriskt perspektiv var mer än dubbelt så många under den andra nioårsperioden. Föreliggande undersökning visar även på en markant ökning av uppsatser som anlade ett kunskapshistoriskt perspektiv. Där ökade antalet uppsatser från en uppsats om kunskapshistoria mellan år 2004–2012 till sex uppsatser 2013–2021, en ökning med 192 procent.

Att just kunskapshistoria har växt som kategori är föga förvånansvärt då det bildats ett nytt centrum för kunskapshistoria i Lund (LUCK). Centrat själv säger att fältet har vuxit fram sedan 2014. LUCK, som bildades i mars 2020, har blivit ett nytt forum för diskussion för historiker intresserade av fältet.³⁷ Fruktbarheten för fältet har ökat samtidigt som ämnets faciliteringsgrad ökar i och med att kompetensen och ämnets litteraturkatalog växer. Studenten behöver inte lägga lika mycket tid på att leta relevanta teorier om de presenteras tydligt och till viss del redan är kända för dem.

De mest använda typerna av källmaterial mellan 2004 och 2021 förändrades inte mycket under perioden. Samma sorts källor går att hitta både under perioderna 2004–2012 och 2013–2021, dessutom oftast med samma relativa prevalens. Vad som dock går att se är att användningen av tidningsmaterial ökade från 31 procent under den första nioårsperioden till att 41 procent undersökte tidningsmaterial under den andra perioden. Dessutom tillkom en del nya former av källmaterial medan andra försvann. Kulturmaterial som spelfilmer, radioprogram och memes gjorde entré efter 2012. Källmaterial som drolierier, museiutställningar och uppslagsverk användes endast mellan 2004 och 2012.

En intressant förändring som skett inom metodanvändningen är att studenter har slutat benämna närläsning som den *hermeneutiska metoden* och istället börjat använda *kvalitativ textanalys* för samma tillvägagångssätt, nämligen när studenten läser ett historiskt källmaterial och reflekterar över vad som står där, och varför. Möjligen kan det ha skett någon förändring i utbildningen på historiska institutionen i Lund som gjorde att den hermeneutiska metoden klassades som alltför intetsägande – kanske en förändring i optimumnormerna för vad som anses vara eftersträvnsvärd historisk forskning? I övrigt har metodanvändningen sett liknande ut under hela perioden 2004–2021 med ett uppsving för metoder som filmanalys och muntlig historia under den andra halvan. Angående teorianvändningen under de båda nioårsperioderna går det att se hur Klas-Göran Karlssons treenighet

³⁶ Eklöf Amirell (2021) s. 8.

³⁷ About. *LUCK Lund Centre for the History of Knowledge*. [u.å.]. <<https://newhistoryofknowledge.com/about/>> (7/5 2022).

historiebruk-historiekultur-historiemedvetande ofta framträder i uppsatserna från perioden 2013–2021, i 20 uppsatser motsvarande 13,5 procent. Om sociologen Pierre Bourdieu får komma till tals här genom sin bok *Homo Academicus* så hade han troligtvis anmärkt att Karlssons position i den akademiska hierarkin avspeglas i hur ofta han åberopas i kandidatuppsatser.³⁸ Karlsson har varit professor i historia i Lund sedan år 2000.³⁹ En stor del av tiden där har han ägnat åt att undervisa på grundnivån – på så vis överförs hans kunskaper och syn på hur historia ska skrivas till studenterna tidigt i utbildningen. Frågan är vad som kommer hända nu när Karlsson gått i pension. Troligen kommer antalet kandidatuppsatser som använder sig av hans teorier att sjunka, men det får en framtida undersökning klargöra. Utöver att Karlsson har haft stort institutionellt inflytande – som Bourdieu hade betonat – vill föreliggande studie också driva tesen att Karlssons teorier har hög faciliteringsgrad.

En stor förändring som skett under de undersökta 18 åren är vilken tidsperiod uppsatserna handlar om. Diagrammet på nästa sida (Diagram 1) visar detta med sina distinkta toppar; den blå vid år 1920 och den orangea vid år 1980 och 1995. Det verkar därmed som om historikerstudenter på senare tid är mer intresserad av samtidshistoria, i alla fall är de intresserade av den senare halvan av 1900-talet. Bland uppsatser skrivna 2004–2012 låg fokus istället på tiden strax efter första världskriget.

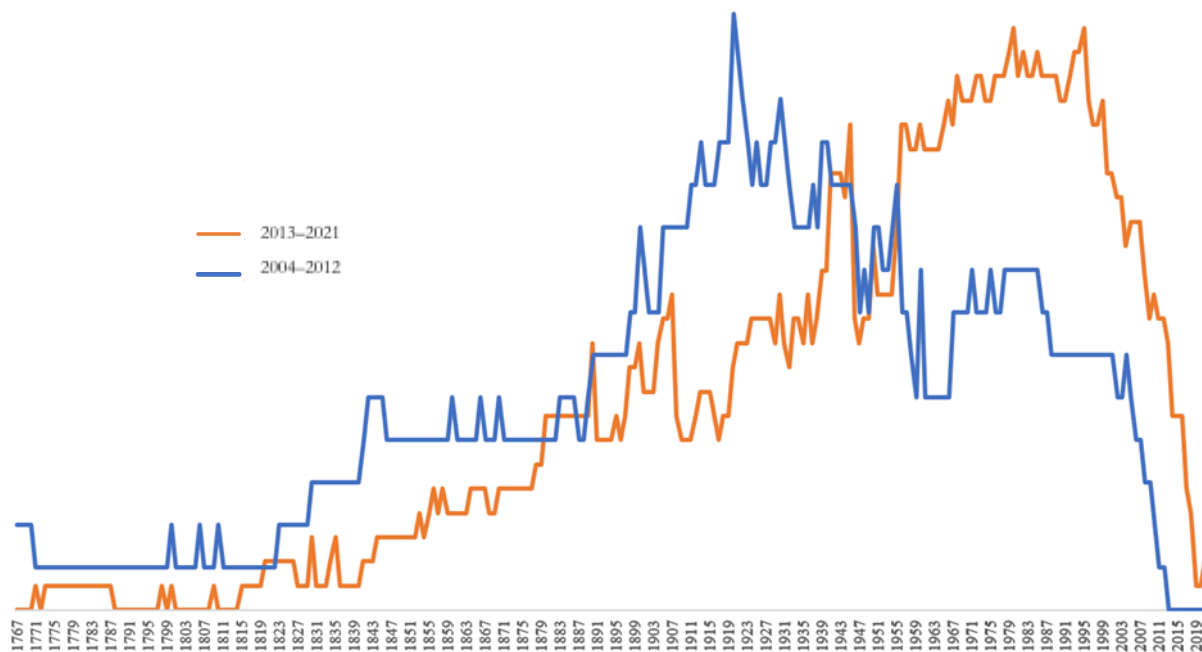
Kan detta enkelt förklaras av att uppsatser skrivna under den första nioårsperioden inte hade distans nog till år 1990-talet för att kunna göra historia av händelser som skedde då? Inte riktigt. Den tidliga distans som separerar undersökningsperioden 2004–2012 och dess fokusområde (1920-talet) är nära nittio år. För uppsatserna skrivna mellan 2013 och 2021 är avståndet till det tidiga 1990-talet cirka tjugo till trettio år. Detta visar hur studenter på senare år börjat intressera sig mer för händelser nära i tiden.

³⁸ Pierre Bourdieu, *Homo Academicus*. (Stockholm 1996) s. 60–61.

³⁹ Historiska media. Klas-Göran Karlsson. *Historiska media*. 2021.

<<https://historiskamedia.se/forfattare/klas-goran-karlsson/>> (20/5 2022).

Diagram 1. Jämförelse kronologisk avgränsning år 1767–2021 för uppsatser skrivna åren 2004–2012 och 2013–2021, sett till andel. Det är inga absoluta siffror som redovisas. Grafen ska snarare tolkas som att under perioden 2004–2012 figurerade år 1920 i flest antal kandidatuppsatser. Under åren 2013–2021 låg istället tyngdpunkten på 1990-talet.

Ett tentativt svar och förklaring till trenden kan ligga i ett mer engagerat historiemedvetande och ett ökat intresse att förklara dagens händelser med utgång i (den närliggande) dätiden. Eklöf Amirell, som såg samma trend bland doktorsavhandlingar, förmodade att den hade att göra med ökade krav från samhället på att den historiska forskningen skulle vara samhällsrelevant.⁴⁰ Detta skulle även kunna vara fallet här då kunskapskravet ”Diskuteras den samhällsliga aspekten av undersökningen?” läggs fram i *Riktlinjer för uppsatsarbete på kandidatkursen*.⁴¹ Det går alltså emot optimumnormerna att bedriva kunskapsproduktion för den egna nyttan och nöjets skull.

Hur kan faciliteringsgraden förklara denna trend att fokusera mer på samtidshistoria? Ett skäl kan vara att det har blivit lättare att forska om samtiden i och med att fler och fler källor digitaliseras. Det skulle också kunna bero på uppöppnandet av historiebok som fruktbart forskningsfält. Detta går att se i den ökande andel studenter som använt sig av Klas-Göran Karlssons teoripaket och den ökande andel uppsatser som undersökt historiebok.

Övergripande trender

Några parametrar bland uppsatserna håller sig konstanta även när det totala antalet delas upp efter tillskriven könstillhörighet eller nioårsperiod. En sådan är andelen uppsatser som anlägger ett lokalhistoriskt perspektiv. Denna andel ligger jämnt fördelad inom alla undersökta kategorier på mellan 14

⁴⁰ Eklöf Amirell (2021) s. 19.

⁴¹ *Riktlinjer för uppsatsarbete på kandidatkursen*. Lunds universitet (u.å.) s. 18.

och 19 procent, det vill säga ingen större variation. Studeras de uppsatser som har avgränsat sig till Skåne är trenden än mer tydlig. I alla undersökta fall är andelen uppsatser som avgränsat sig till Sveriges sydligaste landskap ungefär 15,5 procent. Att denna andel ändå är relativt hög beror troligen på två faktorer: dels studenterna från områdets intresse för sina hemtraktens historia i enlighet med parollen ”gräv där du står”, dels faciliteringsgraden. Att exempelvis besöka Arkivcentrum Syd i Lund – en plats som studenten förmodligen känner till från studiebesök under utbildningen – för att hitta och undersöka skånskt källmaterial är lättare än att besöka exempelvis Riksarkivet i Stockholm.

En annan intressant trend – eller rättare sagt, avsaknaden av en – är att det inom urvalet inte har dykt upp en enda uppsats som har handlat om miljöhistoria. Detta är anmärkningsvärt med tanke på att miljöfrågan har seglat upp i samhällsdebatten som en av vår tids viktigaste frågor. Ämnets aktualitet borde innebära att vår historiekultur efterfrågar förklaringar på det historiska förloppet bakom miljöfrågan. Kanske beror avsaknaden på att de två kurserna i miljöhistoria som ges vid Lunds universitet inte erbjuds vid den historiska institutionen, utan vid den ekonomisk-historiska institutionen och institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi.⁴² Det kan också vara orsakat av de rådande optimumnormerna på den historiska institutionen samtidigt som kompetenser på institutionen saknas. Alternativt finns det kompetens, bara att de berörda föreläsarna inte undervisar på grundnivån. Det skulle även kunna bero på att miljöhistoria kräver högre tvärvetenskaplig kompetens från historikerna. Kunskaper inom naturvetenskaperna är nästan nödvändiga för att skriva miljöhistoria, kunskap som kanske inte alla historiestudenter besitter. Att behöva lägga ner extra tid på att studera och förstå vetenskapen bakom vissa miljöhistoriska problem sänker därmed faciliteringsgraden för miljöhistorien. En annan förklaring är att inriktningen miljöhistoria traditionellt tillhört idé- och lärdomshistorikerna. Dock kan denna trend komma att vändas. Historikern David Larsson Heidenblad har på senare år forskat om ”Den gröna vändningen” på 1960-talet inom ramen för det nystartade forskningsområdet kunskapshistoria.⁴³ Detta kan leda till att fler temakurser hålls om miljöhistoria, något som öppnar upp för fler kandidatuppsatser inom ämnet.

Den genomgående trenden att den mest använda formen av källmaterial är tidningsmaterial torde bero på dess faciliteringsgrad; det är ett tryckt material skrivet på modern svenska och det finns därmed inga handskrifter som måste tolkas. För historiestudenter överlag finns digitaliserade dagstidningar på nätet och för studenter i Lund finns Universitetsbiblioteket med sina mikrofilmssläsesalar där tidningsartiklar finns lättåtkomliga. Troligtvis drar studenter även nytta av att det redan finns flera uppsatser som fokuserar på presshistoria. Studenterna vet redan från början att deras inriktning faller inom optimumnormerna och minimikraven samtidigt som inspiration kan hittas vid läsning av tidigare uppsatser om samma tematik. Resultatet är en positiv *feedback loop* där studenter väljer att använda tidningsmaterial då studenter innan dem gjort likadant, vilket leder till att framtida studenter kommer iaktta samma sak.

⁴² Lunds universitet. Ekonomisk historia: Miljöhistoria ur ett ekonomiskt perspektiv. *Lunds universitet*. [u.å.]. <<https://www.lu.se/lubas/i-uoh-lu-EKHA61>> (29/4 2022); Lunds universitet. Humanekologi: Miljö, kultur och utveckling - fortsättningskurs. *Lunds universitet*. [u.å.]. <<https://www.lu.se/lubas/i-uoh-lu-HEKA22>> (29/4 2022).

⁴³ David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden*. (Lund 2021).

Temakursernas inverkan på kandidatuppsatserna

Från och med år 2008 finns information om temakurserna på kandidatnivå bevarade på historiska institutionen i Lund.⁴⁴ Det går att se några genomgående teman och ständigt återkommande kurser. En temakurs om arbetarhistoria har hållits varje termin sedan hösten 2007 fram till våren 2021, med undantag för höstterminerna 2010 och 2011. Intressant nog speglas detta inte i uppsatsernas tematik. Andelen uppsatser om arbetarhistoria nådde som högst strax över åtta procent under perioden 2013–2021, men andelen har annars varit stabil under hela den undersökta tiden. Två temakurser som hade en liknande inriktning och som ofta återkom var kurserna *Kvinnligt och manligt* samt *Religion, manligt och kvinnligt*. Dessa två förekom i omgångar mellan vårterminen 2008 och höstterminen 2016. Som föreliggande undersökning tidigare visat minskade det genushistoriska perspektivet i popularitet efter år 2012. För att se ifall det skedde någon nedgång i och med att temakurserna i genushistoria slutade ges, undersöktes hur stor andel av uppsatserna som under tre femårs-perioder anlade ett genushistoriskt perspektiv. Indelningen var uppsatser skrivna mellan 2007–2011, 2012–2016 och 2017–2021. Resultatet är som följer:

2007–2011: ca 32 % av uppsatserna hade genushistorisk ansats.

2012–2016: ca 36 % av uppsatserna hade genushistorisk ansats.

2017–2021: ca 20 % av uppsatserna hade genushistorisk ansats.

Det verkar alltså ha skett en betydande nedgång i andelen uppsatser som anlade ett genushistoriskt perspektiv i och med att temakurserna med genushistorisk inriktning slutade ges. När en temakurs, med sin litteraturlista och djupare teoretiska genomgång av ämnet, försvinner sjunker samtidigt faciliteringsgraden för uppsatsstudenterna. Färdig läsning och kompletta teori- och metopaketer med applikationer serveras inte längre till studenterna. Färre väljer då denna väg.

Mellan höstterminen 2018 och höstterminen 2020 hade studenterna en möjlighet att i någon form läsa en temakurs i kunskapshistoria.⁴⁵ Detta kan vara en förklaring till den kraftiga procentuella ökningen av antalet uppsatser om kunskapshistoria som skedde mellan de två tidsperioderna. Dock är det absoluta antalet uppsatser i kunskapshistoria litet, endast sju stycken identifieras, så man bör inte dra alltför förhastade slutsatser. En till punkt som bör lyftas är att en överväldigande majoritet av temakurserna har avgränsats till Europa. Endast två temakurser mellan åren 2008 och 2021, *Folkemord – ett brott mot mänskligheten* och *Rasism och rasföreställningar* som tillsammans erbjudits tre gånger, gjorde betydande avstickare utanför västvärlden. Ingen temakurs har haft Amerika, Afrika eller Asien som sin huvudsakliga arena. En trolig anledning är att många utomeuropeiska historiekurser ges på andra fakulteter än den historiska. Som denna undersökning har visat så har även uppsatsförfattarna huvudsakligen stannat innanför Europas gränser. Eurocentrism – kanske till och med begränsad till Västeuropa – verkar alltså råda, något som kan ha att göra med faciliteringsgraden. Det är lättare att forska om europeisk historia

⁴⁴ Tack till studierektor Mikael Ottosson för informationen. Se Törnkvist ”18 år av historieskrivning” (2022) s. 116–120, för en komplett lista.

⁴⁵ Gäller temakurserna *Kunskapshistoria* och *Kunskap, konflikt, & konfession. Tryckmediet i det tidigmoderna Europa*.

eftersom källmaterialet i form av olika arkiv och samlingar inte ligger på någon annan kontinent längre bort. Detta leder till att de huvudsakliga historiska kompetenserna på institutionen är åt det europeiska hållet. Temakursernas inriktning kan också vara ett symptom på den metodologiska nationalismen.

Avslutande diskussion

Som denna studie visar så har det genushistoriska perspektivet samt kulturhistorien tillsammans med den politiska historien varit de populäraste perspektiven att anlägga i de undersökta kandidatuppsatserna. För att förklara detta krävs ett helhetsgrepp om omständigheterna kring att skriva en kandidatuppsats, utbildningsmiljön i Lund och dessa faktorerers faciliteringsgrad.

Möjligen kan det vara så att de teori- och metodpaket som är mest konkreta ger tydligast slutsatser och resultat. Detta bidrar till att dessa teori- och metodpaket är säkrare val för att uppnå minimikraven och därmed få godkänt betyg. Bland dessa teori- och metodpaket hittas Hirdmans teorier som har höga anspråk på allmängiltighet och applicerbarhet. Denna egenskap, att likt en fabrik försedd med råmaterial kunna tillverka en produkt – i vårt fall i form av vetenskaplig produktion – ökar faciliteringsgraden. Om teorin är sund och uppfyller optimumnormerna så blir resultatet som fås detsamma – det är därför teoretiska modeller som olika genusteorier, men också Klas-Göran Karlssons historiebrukstypologi, är så populära bland studenter. Arbetet blir tydligt strukturerat och genomförbart likt en algoritm: Välj källmaterial → Välj teori → Applicera vald teori på valt källmaterial → Teorin alstrar forskningsresultat → Uppfyll minimikraven och få (minst) godkänt. Det hör också till saken att i det ena fallet, med genusteorierna, har de teoretiska grunderna täckts i olika temakurser, i det andra, fallet Klas-Göran Karlsson, gäller det en inflytelserik och aktivt undervisande akademiker på institutionen.

Det bör dock tilläggas att syftet med den här diskussionen inte är att gå i polemik mot kandidatuppsatsens upplägg som sådant eller att anklaga de studenter som väljer att använda exempelvis historiebruk som teoretiskt ramverk för lathet; det är inget fel med deras ansats. Istället ska diskussionen belysa orsaker till att kandidatstudenter väljer vissa vägar i uppsatsskrivandet. Det kanske är lättast att skriva en uppsats om ett svenskt, lättillgängligt (kanske digitaliserat och lättläst) källmaterial med en enkel metod och konkret teori som genererar tydliga resultat. Detta måste vara en faktor som bidrar till valen som görs i en uppsats. Därmed inte sagt att alla tar den lätta vägen. I och med att studenter tenderar att skriva om ämnen som gör det lättare att få godkänt krävs alltså faciliteringsgrad som analytiskt begrepp utöver de redan presenterade: *metodologisk nationalism, fruktbarhet, minimikrav* samt *optimumnormer*.

Den ökande trenden bland historiestudenter att röra sig utanför Sveriges gränser och undersöka utomsvensk historia förklaras inte av de tillgängliga temakurserna. Istället är det mer sannolikt att förklaringen kommer utifrån, från samhället och tidsandan. Möjligen är det en effekt av en allt mer sammankopplad värld där intressen hos historiestudenter inte är begränsade till hemlandet. Samtidigt kan det också bero på att allt mer material från övriga världen blir tillgängligt i Sverige via internet. Denna trend att skriva om mer internationella ämnen speglas dock inte i vem studenterna skriver för; en överväldigande majoritet av kandidatuppsatserna har skrivits på svenska. Troligtvis har detta att göra med

dels studentens självbedömda förmåga att skriva akademiskt på engelska är låg, dels låg ambitionsnivå hos studenten som inte förväntar sig att uppsatsen blir läst av någon icke svenskspråkig. Att skriva uppsatsen på engelska blir därför en onödig börda gentemot de eventuella vinsterna, som exempelvis större internationell spridning av uppsatsen.

En koppling mellan uppsatsernas kronologiska avgränsningar och val av källmaterial går att se i hur en majoritet av de uppsatser som avgränsat sig till tiden efter sekelskiftet 1900 har använt sig av tidningsmaterial som huvudsakligt källmaterial. Frågan som då kan ställas är vilket som leder till vad: är det att fler studerar samtidshistoria och därmed använder tidningar eftersom de utgör ett fruktbart källmaterial samtidigt som det finns rikligt med tidningar sparade från den här perioden? Eller tvärtom, att tidningar är ett källmaterial med hög faciliteringsgrad och studenten därmed avgränsar sig till den senare tiden eftersom det är där i historien vi finner tidningar? En möjlig väg för att undersöka detta vidare skulle kunna vara att titta på kandidatuppsatser i historia som behandlar samtidshistoria från universitet och högskolor som inte har lika bra tillgång till sparad tidningsmaterial för att se om sambandet även finns där.

Till sist de ekonomiska aspekter som kan påverka kandidatuppsatser. Kandidatuppsatsförfattare är inte direkt beroende av finansiering – mer än studielån och studiebidrag – för att kunna genomföra sitt arbete. Dock bör det tilläggas att avsaknaden av finansiering kan göra att långväga arkivbesök och studiebesök blir svårare eller mindre lockande att genomföra då studenten själv får stå för kostnaden. Faciliteringsgraden spelar alltså roll här också. Men även om studenten i sig inte är beroende av finansiering kan hon ändå indirekt påverkas av denna. Mängden forskningsanslag som strömmar in till den historiska institutionen påverkar vilka projekt och professurer som finns på ett universitet, något som i sin tur influerar studenternas utbildning vilket till sist påverkar hur studenten väljer att avgränsa sin kandidatuppsats. Detta borde kunna illustreras bra av relationen mellan centrat för kunskapshistoria vid Lunds universitet, LUCK, och uppsvinget för kandidatuppsatser inom ämnet. Än en gång kan begreppet faciliteringsgrad användas för att analysera detta samband. Finns det driven personal inom ett fält på institutionen ökar också mängden hjälp en student kan få av sin handledare. En engagerad handledare kan hjälpa kandidatstudenten att hitta litteratur, formulera effektiva frågeställningar och tipsa om fruktbart källmaterial. Kanske undsätter handledaren några extra timmar för handledning av en uppsats som ligger inom deras specialområde jämfört med en uppsats av mer allmän karaktär? Om temakurser inom det nya området också kan finansieras kan detta ge studenter exempel på nya forskningsproblem, teorier och källmaterial som kan användas. Allt detta bidrar till att faciliteringsgraden ökar och därmed också chansen att studenten väljer att skriva sin uppsats inom området. Även Rolf Torstendahls term fruktbarhet borde också spela roll. Ett så pass nytt forskningsområde som kunskapshistoria är fruktbart; det genererar nya frågeställningar som behöver besvaras. Eftersom fruktbarheten är så hög – det vill säga att det finns många ingångar till ämnet – höjs också ämnets faciliteringsgrad då det blir lättare att hitta nya, relevanta och intressanta frågeställningar

Det historiografiska fältet erbjuder en mängd nya forskningsmöjligheter. Om faciliteringsgrad som faktor skulle studeras vidare skulle nya insikter om historieutbildningen och historiografiska trender kunna upptäckas. Det är även av intresse att vidare undersöka institutionens påverkan på valen av uppsatsämne.

För att få ett bredare perspektiv och en djupare insikt krävs det att forskningen breddas och fördjupas. Genom att jämföra olika lärosäten med varandra borde det framträda vilka trender som är gemensamma för den svenska, men kanske även den allmänna, historieutbildningen. Eftersom temakurserna så tydligt påverkar studenternas ämnesval – åtminstone vid Lunds universitet – är följdfrågan om detta gäller på andra universitet och högskolor. Intressant för framtida studier är också att applicera faciliteringsgraden dels utanför historieämnet på andra vetenskapliga fält, dels på en högre akademisk nivå. Troligtvis förhåller sig även doktorander – men kanske även professorer – till faciliteringsgraden.

Referenser

Litteratur

- Berglund, Louise & Ney, Agneta, *Historikerns hantverk: Om historieskrivning, teori och metod* (Lund 2015).
- Blom, Conny, *Doktorsavhandlingarna i historia 1890–1975: En kvantitativ studie* (Lund 1980).
- Bourdieu, Pierre, *Homo Academicus* (Stockholm 1996).
- Eklöf Amirell, Stefan, *Svenska doktorsavhandlingar i historia 1976–2005* (Stockholm 2007).
- Eklöf Amirell, Stefan, "The end of methodological nationalism: the internationalization of historical research in Sweden since 2000", *Scandinavian Journal of History* 2021, doi: 10.1080/03468755.2021.2004219.
- Florén, Anders & Ågren, Henrik, *Historiska undersökningar: Grunder i historisk teori, metod och framställningssätt* 2 uppl. (Lund 2006).
- Karlsson, Klas-Göran, "Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv", i *Historien är närvarande: Historiedidaktik som teori och tillämpning*, Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), 13–90 (Lund 2014).
- Larsson Heidenblad, David, *Den gröna vändningen: En ny kunskaps historia om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund 2021).
- Torstendahl, Rolf, *Den historiografiska revolutionen 1960–1990* (Lund 2017).
- Torstendahl, Rolf & Nybom, Thorsten, *Historievetskap som teori, praktik, ideologi* (Stockholm 1988).
- Törnkvist, Joen, "18 år av historieskrivning: En historiografisk undersökning av kandidatuppsatser i historia vid Lunds universitet mellan åren 2004–2021." Kandidatuppsats, Lunds universitet, 2022. <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/9083003>.
- Wängmar, Erik. "Historia – ett ämne för arkivnötare?" *Scandia*. Vol. 77, nr. 2, 2011.

Elektroniska referenser

- About. *LUCK Lund Centre for the History of Knowledge*. [u.å.].
<<https://newhistoryofknowledge.com/about/>> (Hämtad 2022-05-07).
- Historiska institutionen. Forskning. *Lunds universitet*. 2022-03-07.
<<https://www.hist.lu.se/forskning/>> (Hämtad 2022-05-05).
- Historiska media. Klas-Göran Karlsson. *Historiska media*. 2021.
<<https://historiskamedia.se/forfattare/klas-goran-karlsson/>> (Hämtad 2022-05-20).

Historiska institutionen. Om institutionen. *Lunds universitet*. 2021-02-11.

<<https://www.historiska.lu.se/om-institutionen/>> (Hämtad 2022-05-05).

Humanistiska och teologiska fakulteten. Historia: fortsättningskurs. *Lunds universitet*. [u.å.].

<<https://www.hist.lu.se/kurs/HISA27/VT2022/>> (Hämtad 2022-04-29).

Humanistiska och teologiska fakulteten. Historia: kandidatkurs. *Lunds universitet*. [u.å.].

<<https://www.hist.lu.se/kurs/HISK37/VT2022/>> (Hämtad 2022-04-29).

Lunds universitet. Ekonomisk historia: Miljöhistoria ur ett ekonomiskt perspektiv. *Lunds universitet*. [u.å.].

<<https://www.lu.se/lubas/i-uoh-lu-EKHA61>> (Hämtad 2022-04-29).

Lunds universitet. Humanekologi: Miljö, kultur och utveckling - fortsättningskurs. *Lunds universitet*. [u.å.].

<<https://www.lu.se/lubas/i-uoh-lu-HEKA22>> (Hämtad 2022-04-29).

Lunds universitet: Historiska institutionen. Riktlinjer för uppsatsarbete på kandidatkursen. *Lunds universitet*.

[u.å.].

<https://www.ht.lu.se/media/utbildning/dokument/kurser/HISK01/20142/Riktlinjer_foer_examensarbeten_paa_kandidatnivaa.pdf> (Hämtad 2024-09-04).

Fördomar på förstasidan

– Rasifiering av romer och resande i Malmöpressen under perioden 1888 till 1904

DAVID HENDERUP LARSSON

LUNDS UNIVERSITET

Abstract

Denna artikel undersöker hur romer och resande framställdes i svenska tidningar mellan 1888 och 1904. Fokus ligger på användningen av begreppen ”zigenare” och ”tattare” samt de rasistiska föreställningarna som påverkade hur dessa grupper porträtterades. Genom att analysera tidningarna *Arbetet* och *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* visar studien att romer och resande framställdes som skilda grupper, men båda associerades med en kringvandrande livsstil. Resultaten pekar också på att romer i högre grad än resande rasifierades och ansågs vara en separat folkgrupp medan resande framställdes som en avvikande del av den svenska befolkningen.

Nyckelord: rasifiering, fördomar, roma, resande, minoritet, rasism

Inledning

Den grannesta flicka där hemma, pina å dö, ä Måns tattaress svartögda Emma, e däjelig mö. Hennes hår dä ä svart som di mörkesta nättera. Ä då underlit då att jag längtar ätter'a? ... Å far min han säjer där hemma att ja, ja är dum, som håller af Tattare-Emma. —Hva bryr ja mej um att tattare-Måns, hennes far, ä en stackare, å skälles för skojar, tjyfstryk å rackare!¹

Dikten, publicerad i *Arbetet* 1893, är ett bra exempel av de föreställningar om resandefolket som fanns under tiden av dess tillkomst. Fascinationen för det exotiska i Emmas svarta hår och svarta ögon, och Tattare-Måns som kallas för skojar och rackare är två exempel på hur skrivelser om resande ofta såg ut i dagstidningar under perioden vid 1800-talets slut. Romer och resande har blivit förtryckta och exkluderade från det svenska samhället i århundraden och slutet på 1800-talet var inget undantag. Romska grupper som kom till Sverige möttes ofta av motstånd från både befolkningen och staten, i form av polisens agerande. Det var inte ovanligt att polisen höll kvar grupper vid gränsen för att sedan skicka dem utomlands igen. Å ena sidan såg man romerna som en lägre stående och ociviliserad grupp som var oförmögna att vara del av det moderna industrialiserade samhället, å andra sidan som ett vackert, naturtroget, mystiskt och konstnärligt folkslag.

De föreställningar som fanns om romer och resande formade politiken som rörde dessa grupper i samhället. Uppfattningar om romer var ofta färgade av romantiserande eller diskriminerande toner och bidrog till en komplex och ofta motsägelsefull bild av romer och resande i det offentliga medvetandet. Dessa fördomar om romer resulterade i långvariga effekter på samhällsstrukturer. Den institutionella

¹ ”Den grannesta flicka”, *Arbetet (Arbt)* 15/12 1893.

diskrimineringen och de förändrade individuella attityderna gjorde det svårt för romer att bli accepterade i samhället. Sedan år 2000 utgör romer en egen nationell minoritet i Sverige.

Sveriges 1800-tal och romernas ställning

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet genomgick det svenska samhället en betydande utveckling, starkt präglad av arbetarklassens framväxt, industriell tillväxt och mekanisering.² Denna period innebar förbättrade arbetsförhållanden och livskvalitet för arbetarklassen samt en ökning av krav på politisk representation i riksdagen.³ För marginaliserade grupper som romer och resande, vars närvaro i Sverige sträcker sig tillbaka till 1500-talet, innebar denna tid både möjligheter och fortsatt marginalisering.⁴ Trots att industrialiseringen öppnade upp för nya arbetsmöjligheter, var dessa grupper fortfarande utsatta för omfattande diskriminering och stod utanför det växande välfärdssystemet. Denna tid markerade också framväxten av diskriminerande politik som särskilt riktade sig mot dem vilket kulminerade i den så kallade *tattarfrågan*.⁵ Gruppen kallad *tattare* räknades inte till den svenska befolkningen i lagstiftningen förrän år 1897.⁶ Synen på en annan grupp, den som kallades *zigenare*, var annorlunda. De sågs som främlingar och som ett eget folk, en egen ras. Detta sätt att tänka har sin grund i 1700-talets tankevärld och var inte någon ny idé för 1800-talets människor.⁷ I de utökade kraven på politisk representation intog pressen en central roll och bidrog till att medborgarna kunde engagera sig i politiken på nationell nivå. Det blev populärt att läsa dagstidningar och tidningsupplagorna växte. Tidningarna ville både representera den folkliga opinionen i sina skrivelser och samtidigt leda opinionen.⁸ Eftersom dagstidningarna både speglade och formade allmänhetens åsikter, är de en värdefull källa för att förstå hur olika grupper i samhället porträtterades. Mitt källmaterial består av tidningsartiklar publicerade mellan 1888 och 1904 i två svenska tidningar med skilda politiska ideologier, vars utgivning utgick från Malmö: *Arbetet* och *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, hädanefter förkortat *SDS*. *Arbetet* var en socialistisk och arbetarfrämjande tidning medan *SDS* var en liberal tidning med moderat betoning.⁹ Materialet består av artiklar som behandlar både romer och resande. *SDS* var vid tiden för undersökningen en betydligt större tidning än *Arbetet*.

Genom att analysera artiklar om romer och resande i *Arbetet* och *SDS* kan vi identifiera de rasistiska stereotyper som präglade samhällsdebatten. Genom att granska tidningarnas skrivelser om romer och resande under tiden kring sekelskiftet år 1900 vill jag i den här artikeln problematisera och undersöka de rasföreställningar som fanns om romer och resande samt vilka rasegenskaper de blev tillskrivna. Jag vill

² Åke Holmberg, Åke Thulstrup & Jarl Torbacke, *Världens historia 1870—1914* (Stockholm 1974) s. 16.

³ Harald Gustafsson, *Nordens historia; en historisk region under 1200 år*, 3, uppl. (Lund 2017) s. 195.; Holmberg *et al* (1974) s. 16–19.

⁴ Jan Selling, *Svensk antiziganism: Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*, 2, uppl. (Limhamn 2014) s. 11.

⁵ En politisk fråga där resandefolkets sågs som ett samhällsproblem som krävde en lösning genom lagstadgning riktad mot gruppen.

⁶ Norma Montesino Parra, *Zigenarfrågan: Intervention och romantik*, Diss. (Lund 2002) s. 97.

⁷ Selling (2014) s. 182.

⁸ Dag Nordmark, Eric Johannesson & Birgit Petersson, *Den svenska pressens historia 2: Åren då allting hände (1830–1897)* (Stockholm 2001) s. 213–214.

⁹ Lars Furhoff & Hans Hederberg, *Dagspressen i Sverige* (Stockholm 1965) s. 154–155.

även undersöka hur uppfattningen av och framställandet av romer och resande skilde sig mellan tidningarna. Denna artikel är baserad på min kandidatuppsats och fokuserar på hur romer och resande har framställts som raser, det vill säga *rasifiering*.¹⁰ Artikeln är baserad på en kvantitativ och kvalitativ undersökning av 383 tidningsartiklar som publicerades från 1888 till 1904.

Rasifiering och gränsdragningar

Sociologerna Robert Miles och Malcolm Browns bok *Racism* bryter ned rasism som fenomen i sina beståndsdelar och diskuterar hur uppfattningar om ras konstrueras. Teorin inkluderar dialektiken av ”den egna” och ”den andre”. Genom indelning av människor i raser där kulturella och biologiska egenskaper blir tillskrivna hela gruppen skapas även föreställningar om den egna som en ras.¹¹ Genom att tillskriva ”den andre” en egenskap blir således även den egna tillskriven en motsatt egenskap. Med grund i teorin kommer jag använda det analytiska begreppet *rasifiering* i undersökningen. De definierar rasifiering som processen av att skapa gränser och gruppera individer inom dessa gränser med grund i upplevda, medfödda och/eller biologiska egenskaper.¹² Inom denna definition räknas endast kommentarer om upplevda biologiska egenskaper in i begreppet. Kulturella aspekter separeras från konceptet. Miles och Browns teori om rasifiering innebär att genetiska eller fenotypiska karaktärsdrag, riktiga eller upplevda, tillsammans bildar en ras.¹³ Raser är således en social konstruktion och kan av den anledningen brytas ned i sina beståndsdelar. Historikern Martin Ericsson definierar rasifiering med avstamp i Miles och Brown som: ”Den särskiljning som sker på grundval av påståenden om fenotypi eller biologiskt ärftliga egenskaper.”¹⁴

Jag förhåller mig till båda definitionerna av rasifiering och operationaliserar begreppet genom följande kriterier i min undersökning. Första kriteriet är att ett subjekt eller flera tillskrivs upplevda egenskaper. Det andra kriteriet är att dessa egenskaper ska vara biologiskt ärftliga eller fenotypiska. Även de artiklar som uttryckligen använder begreppet ”ras” för att beskriva romer eller resande har jag valt att ta med under detta analytiska begrepp.

Begreppen zigenare och tattare

I så stor utsträckning som möjligt kommer jag att använda begreppen romer och resande i stället för zigenare och tattare. Begreppet romer har ofta förknippats med begreppet zigenare och begreppet resande har ofta förknippats med begreppet tattare. Jag kommer i denna artikel, för enkelhetens skull, att simplificera begreppen och använda dem synonymt, i formen av begreppsparen romer/zigenare och

¹⁰ För en grundligare analys och diskussion där begreppen etnifiering och exotifiering ingår, se David Henderup Larsson, ”Fördomar på förstasidan: Synen på romer och resande i två svenska dagstidningar under perioden 1888 till 1904” Kandidatuppsats (Lund 2024). <<http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/9144503>>.

¹¹ Robert Miles & Malcolm Brown, *Racism* (London 2003) s. 86.

¹² Miles & Brown (2003) s. 100.

¹³ Miles & Brown (2003) s. 101.

¹⁴ Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? ”Tattarfrågan” i svensk politik 1880–1955*, Diss. (Lund 2015) s. 40.

resande/tattare. Både zigenare och tattare är åldrade, förlegade och nedsättande begrepp som inte syftar på samma grupp. Den nationella minoritetsgruppen romer består av ett flertal grupper som alla har olika kulturella uttryck och variationer i deras gemensamma språk, romani chib.¹⁵ Begreppet resande komplicerar saken då det finns resande som identifierar sig som romer och de som inte gör det.¹⁶ Det är svårt att definiera dessa moderna begrepp och avgöra vilka grupper som bör hamna under vilket begreppsligt tak, och detta är inget jag kommer beröra i denna artikel. En fråga som blir naturlig är hur begreppen använts i tidigare forskning och vad deras innebörd har ansetts vara av andra forskare.

Tidigare forskning

Den tidigare forskningen är inte enig i frågan om hur begreppen zigenare och tattare har använts. Vissa verk påstår att man under 1920- och 30-talet inte gjorde en skarp skillnad mellan begreppen. Både historikern Merja Ellefson och historikern Tommy Gustafsson har påstått att dessa begrepp är mer eller mindre synonyma.¹⁷ Detta har utmanats av historikern Martin Ericsson som visat hur begreppet tattare är problematiskt då det inte har funnits en enhetlig definition av begreppet.¹⁸ I annan forskning har det påståtts att begreppen använts synonymt fram till 1800-talets slut.¹⁹ Tidigare forskning har behandlat hur synen på romer och resande har sett ut. Ellefsons slutsats om resande är att de ansågs vara nordiskt *white trash*.²⁰ Med *white trash* menar Ellefson att resande sågs som medlemmar av det svenska samhället som samtidigt var ett belastande problem för samhället. Hon visar även att resande sågs som lurendrejare, kriminella, moraliskt förtappade, våldsamma och alkoholmissbrukande negativa exempel.²¹ Ellefson visar dock att resande även på 1930-talet sågs som en last och var oönskade, men trots det ansågs vara medlemmar av samhället.²² Annan forskning har visat hur synen på resande kunde vara både positiv och negativ. Etnologen Birgitta Svensson menar att synen på resande bestod av förundran för deras sätt att gyckla övermakten och kringgå rådande normer samt förakt för dem och deras värv.²³ De gällande föreställningarna som fanns om resande i skönlitterära verk under 1800-talets slut var att resandes kultur och sätt leder dem till våld och en oförmögenhet till att föra sig som den svenska majoritets-

¹⁵ Kunskapsguiden, ”Romer och romani chib, *Kunskapsguiden*, u.å.

<<https://kunskapsguiden.se/omraden-och-teman/arbetsmetoder-och-perspektiv/nationella-minoriteter/romer-och-romani-chib/>> (4/12 2023).

¹⁶ Kunskapsguiden, (4/12 2023).

¹⁷ Merja Ellefson, ”*Staten är vår herde god*”: Representationer av annorlundabet och ordning i fyra svenska trettiotalstidningar, *Diss.* (Stockholm 2007) s. 129.; Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen: Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* (Lund 2007) s. 239.

¹⁸ Ericsson (2015).

¹⁹ Montesino Parra (2002) s. 33–34.

²⁰ Ellefson (2007) s. 142.

²¹ Ellefson (2007) s. 142.

²² Ellefson (2007) s. 142.

²³ Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet: Tattares spel med rättvisan* (Lund 1993) s. 191.

befolkningen.²⁴ Etnologen Magnus Berg har visat hur det i svensk skönlitteratur från slutet av 1800-talet förekommer föreställningar om resande som vilda och innehavande av ett hetsigt humör.²⁵

Inom forskningen har stor vikt lagts vid myndigheternas agerande i frågan om romer och resande. Både historikern Martin Ericsson och statsvetaren Norma Montesino har gjort översiktliga undersökningar om politiska frågor gällande grupperna: tatarfrågan respektive *zigenarfrågan*. Ericsson behandlar hur tatarfrågan växte fram som ett politiskt problem och hur myndigheterna valde att agera i relation till denna fråga.²⁶ Zigenarfrågan som Montesino behandlar har sin grund i rasbiologin som blev aktuell på 1920-talet och genomgick en stor utveckling under 1920- och 30-talet. Det rasbiologiska tänkandet hade stor påverkan på myndigheternas agerande gentemot både romer och resande. Montesino menar att romer och resande sågs som separata grupper samt att romer var betraktade som en egen ras och resande som en svensk/romsk blandras.²⁷

Ett begrepp som är förekommande i litteraturen är *antiziganism*. Historikern Jan Selling har behandlat hur romer har framställts med fokus på antiziganism. Antiziganism som begrepp innefattar samhällets förutfattade meningar om romer snarare än romernas faktiska karaktärsdrag. Denna idé speglar på så vis likheter med rasdiskursen som jag också undersöker i mitt arbete.²⁸ I denna artikel kommer jag inte att använda mig av begreppet men förhåller mig till det som ett snarlikt, men bredare, analytiskt begrepp i jämförelse med artikelns huvudbegrepp *rasifiering*.

Romer i SDS och Arbetet

Det är tydligt i empirin att romer upplevs som en främmande folkgrupp med både egna kulturella och genetiska egenskaper. Rasifiering av romer förekom genomgående i skrivelserna från *SDS* under de undersökta tidsperioderna. Det var få artiklar som tillskrev några biologiska eller fenotypiska egenskaper till romer i förhållande till de många artiklar som tillskrev romer olika kulturella egenskaper. Tolv rasifierande artiklar identifierades i undersökningen av *SDS* och dessa var jämnt fördelade över de undersökta perioderna. I *Arbetet* ser det dock annorlunda ut. Inga artiklar i tidningen har klassats som rasifierande under åren 1888–1889. Fyra rasifierande artiklar identifieras från åren 1893–1894 och sju artiklar återfinns från 1898–1899. Mängden rasifierande artiklar ökar markant under de avgränsade perioderna för att nästan avta helt med endast en artikel i periodens sista undersökningsår, 1903–1904. Att inga artiklar funnits under åren 1888–1889 kan dock bero på det mycket lilla underlaget med artiklar som rörde romer och att tidningen inte behandlade nyheter i samma utsträckning under denna period. Att rasifieringarnas frekvens avtar så drastiskt i periodens slut kan möjligen förklaras med det redaktörsskifte som skedde 1899. Hur beskrivs romer i de rasifierande artiklarna? I en artikel publicerad i *SDS* 1888 beskriver man en grupp resande romer som ”De brynhyade (sic) vagabonderna”.²⁹ I en annan artikel från

²⁴ Se Magnus Berg, *Romanen och tattaren: Bilden av resandefolket i svensk skönlitteratur 1842 till 2018* (Stockholm 2021).

²⁵ Berg (2021) s. 98–100.

²⁶ Martin Ericsson. *Exkludering, assimilering eller utrotning? ”Tatarfrågan” i svensk politik 1880-1955* (Lund 2015).

²⁷ Montesino Parra (2002) s. 96.

²⁸ Selling (2014).

²⁹ ”Zigenarlif”, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten (SDS)* 1/8 1888.

samma år skriver man även där om romer som ”mörkhyade”.³⁰ Detta är ett tydligt exempel på rasifiering där romer blir tillskrivna brun hud som ett fenotypiskt attribut. Beskrivningarna är viktiga eftersom det visar på hur skribenten anser att hudfärg är ett viktigt attribut att presentera för läsaren. I ett större sammanhang visar detta på vikten som lades vid hudfärg som en tillhörighetsmarkör i samhället. Genom att framställa romer som ”mörkhyade” skapas en implicit uppfattning om att svenskar karakteriseras av att ha ljus hud. Det svenska samhället där uppfattningen var att medlemmar hade ljus hud återspeglas alltså i fördomarna om romer. Man ansåg även att romer hade inneboende medfödda egenskaper som separerade dem från den svenska befolkningen. I en nyhetsartikel från början av 1889 skriver man om romer att de ”redan i spädate barndomen tyckas vara lika oemottagliga för köld som värme.”³¹ Även detta är ett exempel på rasifiering då romer tillskrivs biologiskt ärftliga egenskaper. Det är intressant hur synen på romer som biologiskt annorlunda konstrueras i artikeln. Deras tålighet av köld och värme kopplas till deras upplevda kringvandrande livsstil och försöker ge en förklaring till varför de är bättre lämpade för det nomadiska livet. Bilden av romer som framställs i dessa artiklar är den av en separat folkgrupp med egna genetiskt kopplade attribut och egenskaper, separata och annorlunda från de attribut som tillskrivs huvuddelen av den svenska befolkningen.

Ytterligare ett exempel på rasifiering i *SDS* finns i artikeln ”Zigenarlif” från år 1889. Författaren med underteckningen *Str.* besökte en grupp resande romer som slagit sig ned i Flensburgska Trädgården i Malmö. Romernas läger var öppet till allmänheten och för en avgift fick Malmös invånare uppleva både romernas kultur i deras klädsel och sätt att leva men även musikaliska föreställningar med traditionell dans. Dessa tillställningar var frekvent med mellanrum förekommande i tidningsmaterialet. Förekomsten av reklamannonser för musikaliska framträdanden av romer, så kallade zigenarkapell, och denna typ av läger med inträde talar för ett intresse för romers kultur och romer i allmänhet. Villigheten att spendera pengar på dessa tillställningar visar på ett intresse bland folket för de upplevt exotiska och annorlunda romerna. Om kassören vid ingången skrev han:

Han påstods vara 70 år och såg något hopfallen ut men ståtade med lika korpsvarta och yfviga lockar som flertalet af de öfriga. Civilisationens gunst och klimatets ogunst hade förmått honom att ikläda sig en af Georg Holmgrens verldsberömda skintröjor, men för öfrigt var han, liksom de öfriga, iförd högskaftade stöflar med messingstaggar på klackerna och diverse bjertfärgade³² klädespersedlar³³, af hvilka västen blifvit försedd med ofantliga silverknappar, säkerligen vägande inemot ett halft skålpund hvardera.

I sin rapportering lägger skribenten stor vikt vid utseende och klädsel. Både kläderna och hårets färg och form blir i texten egenskaper som separerar romen från svensken. Romer framställs här som främmande och ociviliserade personer separata från den egna svenska gruppen. Tröjan från Georg Holmgren representerar något civiliserat som för skribenten tydligt sticker ut som udda i jämförelse med de andra

³⁰ ”Tombolafesten”, (*SDS*) 9/10 1888.

³¹ ”En zigenartrupp”, (*SDS*) 01/10 1889.

³² Betyder färgstarka eller färgglada.

³³ Betyder klädesplagg.

kläder som romen bär. Hans stövlar, klädespersedlar och silverknappar blir alla klassade som ociviliserade plagg. Vidare i artikeln beskriver författaren romernas hudfärg som sotig. Uppfattningen att romer har mörk hud har även Tommy Gustafsson påvisat vara närvarande i 1920-talets svenska spelfilmer.³⁴

Romer blir, såsom i artiklarna från *SDS*, behandlade som ett eget folkslag med egna genetiska attribut även i *Arbetet*. Genomgående för tidningens artiklar är beskrivningar av romers hud som mörk eller svart, ögon som mörka eller svarta samt hårfärg som mörk eller svart. I en artikel från 1893 ser vi ett exempel på detta. Artikeln är ett utdrag ur en roman med namnet ”Afslöjanden från ett europeiskt hof” av författaren *Outis*. I artikeln benämns romer explicit som en ras och artikeln framhäver vissa fenotypiska attribut som kopplade till denna ras. Artikeln handlar om en drottning som kallas zigenardrottningen i ett sydländskt kungarike. Här beskrivs det att hon har ”två stora svarta ögon, kalla och allvarliga arabögon”.³⁵ Författaren skriver också att: ”Det rika, svarta håret, som drottningen med en något ociviliserad otvungenhet låter falla fritt ned på sina skuldror, bidrager till att framhålla hennes ras egendomlighet.”³⁶

Artikeln exemplifierar således tidens syn på romers fenotypiska attribut som säregna de svenska. ”Den andre” som konstrueras här har svarta ögon och svart hår. Artikeln är ytterligare ett exempel på hur utseende kan skapa en uppfattning av romer som ociviliserade. Som med kassören vid Flensburgska Trädgården lägger skribenten vikt vid hur subjektet är klätt, i detta fall vilken hårstil som drottningen har. Hårstilen som beskrivs som ociviliserad i sin otvungenhet måste förstås som lössläppt och ledig. Den civiliserade hårstilen, passande för en civiliserad drottning, kan förstås som uppsatt och tillgjord. Vidare i en annan artikel i *Arbetet* beskrivs romer som ”zigenare, bruna, fantastiska gestalter”. Intressant nog brukas rasbegreppet även explicit i en annan artikel i *Arbetet* från undersökningsperioden 1893–1894 med rubriken ”Judarne och antisemitismen”. I denna artikel beskriver författaren hur det i historien endast funnits två grupper som ”bibehållit rasens renhet: judarne och zigenarne.”³⁷ Exemplet är viktigt för att förstå hur romer konstruerades som en föreställd ras. Författaren hyser åsikten att romer är en så kallad ren ras, med betydelse icke-utblandad. De föreställningar om biologiska attribut som författaren hyser om romer är inte närvarande i artikeln men vi förstår genom bruket av begreppet ras att det i artikeln ändå produceras ”en andre” och ”en egen” ras. ”Den andre” är romerna med sin egen, skild från det svenska, ”rena ras”³⁸ och ”den egna” blir således en svensk ras.

Även i undersökningens sista period finns exempel på rasifiering. Av de artiklar i *SDS* som undersökts mellan åren 1903–1904 innehåller fyra någon form av *rasifiering* av romer. Inom dessa artiklar är det mörk hudfärg, mörk hårfärg eller svart ögonfärg som tillskrivs romerna. En särskilt intressant artikel från *SDS* år 1904 är den som behandlar ett föredrag av forskaren Arthur Thesleff. Thesleff hade bott med romer i ett antal år och presenterade sina observationer genom ett föredrag. Thesleff beskriver här romernas vandringslust som något inneboende och medfött. Han beskriver hur romernas vandringslust har ökat

³⁴ Gustafsson (2007) s. 243.

³⁵ ”Afslöjanden från ett europeiskt hof”, (*Arbt*) 1/8 1893.

³⁶ ”Afslöjanden från ett europeiskt hof”, (*Arbt*) 1/8 1893.

³⁷ ”Judarne och antisemitismen”, (*Arbt*) 3/11 1893.

³⁸ ”Judarne och antisemitismen”, (*Arbt*) 3/11 1893.

och menar att romerna är som ett "irrande folk".³⁹ Romer tillskrivs vandringslust som ett naturligt, medfött och inneboende attribut. Romernas nomadiska livsstil beskrivs alltså inte som ett kulturellt särdrag utan snarare som ett genetiskt sådant. Han går vidare till att beskriva hur försök har gjorts att tvångscivilisera romer och göra dem bofasta men att detta alltid misslyckats. Skribenten, via Thesleff, vill framhäva att romernas "natur" är oföränderlig och tar även upp den så kallade zigenarfrågan.

Denna politiska fråga var aktuell kring sekelskiftet år 1900 och bestod av en debatt kring huruvida invandringen till Sverige var för fri. Synen på invandrande romer blev påtagande negativ och romerna sågs mer och mer som ett hot. Debatten ledde till förändrad lagstiftning några år senare, 1914, och förbjöd romer från att komma in i landet.⁴⁰ I artiklarna "Zigenarnes historia", 1898, "En zigenartrupp" 1889, och "Zigenarne", 1904, alla från *SDS*, framställs romers icke bofasta levnadssätt som ett särdrag med anledning av deras biologiska och genetiska natur. Dessa artiklar är bra exempel på hur romer tillskrivs resandet och det nomadiska livet som ett genetiskt särdrag och de visar även på hur denna syn inte förändras i grunden över den undersökta tidsperioden. Detta skapar en bild av romer som en separat och ociviliserad folkgrupp. Skribenten till artikeln från 1898 menar att romerna själva förklarat att:

de såsom grund för sina vandringar uppgifvit, att deras förfäder under Josefs och Marias flykt till Egypten med Kristusbarnet endast hade velat mottaga gudasonen, men vägrat skydd åt hans jordiska föräldrar; till straff härför var det nu, som de århundrade efter århundrade måste vandra omkring i alla länder.⁴¹

Trots att förklaringen här är baserad på kristen tro så följer den samma mönster som de övriga artiklar som tillskriver romer en nomadisk livsstil med grund i deras genetik. Alla tre artiklar menar att romernas resande inte ansågs som ett kulturellt särdrag utan snarare som något utanför deras kontroll. Även i *Arbetet* beskrivs romers kringresande som något grundat i en medfödd natur. I ytterligare en artikel från 1898 med rubriken "Zigenarnes historia" presenteras romernas nomadiska livsstil som ett straff från gud och ges även här en religiös förklaring.⁴² Förklaringen bygger på att romernas kringresande liv är ett straff som de tvingas till, den icke bofast livsstil presenteras således som ett negativt attribut. I en annan artikel från 1898 med rubriken "Judarne och antisemitismen" behandlas synen på judarna genom historien ur ett rasperspektiv.⁴³ Författaren återberättar innehållet i ett tal av den "ideele anarkisten Elisée Reclus" vars innehåll behandlar judarna som en ras och beskriver rasens renhet.⁴⁴ Både den judiska och romska rasen beskrivs som "kringflackande" och "mellanhänder och kommerssiella [sic] förmedlare mellan olika nationer."⁴⁵ I artikeln identifieras kringflackande som ett attribut tillhörande den judiska rasen men även den romska rasen. Författaren använder själv begreppet ras för att göra gruppgränsdragningar. Liknande

³⁹ "Zigenarne", (*SDS*) 22/5 1904.

⁴⁰ Montesino Parra, (2002) s. 94–95.

⁴¹ "Zigenarnes historia", (*SDS*) 14/6 1898.

⁴² "Zigenarnes historia", (*Arbt*) 18/6 1898.

⁴³ Ej att förväxla med artikeln från 3/11 1893 i *Arbetet* med samma rubrik.

⁴⁴ "Judarne och antisemitismen", (*Arbt*) 22/3 1898.

⁴⁵ "Judarne och antisemitismen", (*Arbt*) 22/3 1898.

vad som tidigare visats i materialet från *SDS* blir romer även här tillskrivna kringvandrande som ett inneboende, principiellt genetiskt, drag. Det nomadiska livet presenteras som att vara utanför romernas kontroll. Genom att tillskriva romer kringvandrande som ett karaktärsdrag skapas en ”andre” i formen av en upplevd romsk ras som är separat från ”den egna” svenska bofasta rasen.

Resande i SDS och Arbetet

Endast i fyra artiklar under hela perioden påträffas en rasifiering av resande i *SDS*. I en debattartikel från 1889 med rubriken ”Vandringsfolket i Halland”, diskuteras en kyrkoherdes brev till domkapitlet i Göteborg vari han pläderar för kristen uppfostran åt barnen av ”det så kallade vandringsfolket – eller med en annan benämning »tattarne»”.⁴⁶ Här brukas begreppet vandringsfolket synonymt med begreppet tattare vilket även är förekommande i andra artiklar från denna period. Skribenten diskuterar hur resande är oönskade element och problem som måste tas itu med. Skribenten menar att en vanlig, men felaktig, uppfattning är att en resande är en blandning mellan en rom och en svensk. Ett exempel är följande stycke där skribenten skriver att problem kan uppstå med att styrka vilka barn som tillhör resandefolket som följd till att det är:

på grund af traditionen bland allmogen, som vissa kringstrykande följn anses vara af »tattare»-ursprung, och vandringsfolket, hvilket icke är att förblanda med de tidtals landet genomströfvande, men vanligen snart försvinnande utländska zigenarehorderna af oblandad ras, numera icke till utseendet kan skiljas från den öfriga befolkningen.⁴⁷

Skribenten menar att resande inte nödvändigtvis har en koppling till romer. Förekomsten av föreställningen att resande är en sorts halv-rom är känd även i annan forskning. Birgitta Svensson har visat hur denna föreställning om så kallade tatters ursprung även var närvarande på 1930-talet. Svensson har visat att det vid 1920- och 1930-talet var av rashygienisk synvinkel som resandes ursprung blev en aktuell fråga.⁴⁸ Vid slutet på 1880-talet verkar detta ännu inte vara en aktuell fråga och trots användningen av ordet ras lägger skribenten i denna artikel inte en negativ bemärkelse på resandes påstådda ursprung som halvromer utöver det att de etableras som både svåråtskilda från och icke tillhörande majoritetsgruppen av svenskar.

År 1893 publiceras två artiklar som är rasifierande i *SDS*. I en nyhetsnotis med rubriken ”Sjelfmord” skriver skribenten om en kärlekskrank man, tillhörande en våldsam familj av resande, som begått självmord.⁴⁹ Artikeln avslutas med orden ”Det hetsiga tattarblodet förnekar sig sålunda ej heller här”.⁵⁰ Detta är en rasifiering av resande där det hetsiga blodet ger en förklaring till deras påstådda våldsbegäret, både mot andra och mot sig själva. Majoriteten av artiklarna om resande under undersökningsperioden omnämner resande i koppling till olika våldsbrott. En annan rasifierande

⁴⁶ ”Vandringsfolket” i Halland”, (*SDS*) 25/5 1889.

⁴⁷ ”Vandringsfolket” i Halland”, (*SDS*) 25/5 1889.

⁴⁸ Svensson (1993) s. 38–39.

⁴⁹ ”Sjelfmord”, (*SDS*) 4/1 1893.

⁵⁰ ”Sjelfmord”, (*SDS*) 4/1 1893.

nyhetsartikel, också från år 1893, har rubriken ”En prosans singoalla” och handlar om en flicka med resandeursprung som tagits omhand av en svensk läkare och som vid ung ålder satts på en uppfostringsanstalt. Skribenten menar att flickan, trots åtskilliga försök att civilisera henne, inte är kapabel till att leva bofast och sköta ett arbete. Artikeln kopplar tanken om resandes påstådda hetsighet till deras icke-bofasthet. Det blir tydligt i artikeln att resande som inte följer dessa normer av bofasthet och fast arbete blir tillskrivna attribut som försätter dem i utanförskap.

Endast en artikel från perioden tillskriver resande mörk hud, mörka ögon och/eller mörkt hår som fysiska attribut. Detta görs i en nyhetsartikel från 1898 med rubriken ”Dråp”. I artikeln skrivs det om en man som benämns tattare och har mörkt hår, mörka ögon samt är mörkhyad.⁵¹ Materialet visar att det inte var en vanligt förekommande föreställning under denna tid att resande är mörkhyade, mörkögda eller mörkhåriga. Att detta är fallet ser vi även i en debattartikel från 1889 med rubriken ”Vandringsfolket’ i Halland”. Där nämner skribenten hur det inte går att utseendemässigt se skillnad på resande och på resten av befolkningen. Norma Montesino Parra har påvisat hur debatten om romer ”zigenare” och resande ”tattare” under perioden kring år 1897 fokuserade på olika områden angående de två grupperna. Montesino Parra menar att man ansåg att romer var en ren ras och att resande var en ”blandras” mellan svenskar och romer, samt att resande hade en egen kultur som var separat från den romska kulturen.⁵² Detta kan även ses här i hur artiklar rasifierade romer i *SDS* inte behandlar samma tema som de som återfinns i tidningen som rasifierade resande. Resande försöker man ta hand om och de ses som snarlika svenskar – en del av det egna. Romer ses som utlänningar och således som ett utomstående problem.

Endast två rasifierande artiklar om resande förekommer i skrivelserna från *Arbetet* under undersökningsperioden, båda i perioden 1893–1894. Artiklarna tillskriver resande olika fenotypiska attribut som skiljer dem från den svenska befolkningen. Den första artikeln, utgiven år 1893, har rubriken ”Den grannesta flicka” och är en dikt av Levi Rickson under pseudonymen Jeremias i Tröstlösa.⁵³ I dikten skriver Rickson bland annat att resande är svartögda och beskriver deras hår som mörkt som natten.⁵⁴ Den andra artikeln, utgiven år 1894, har rubriken ”Höga anor och tattarkärlek”. I artikeln beskrivs en familj i Småland som huserat en grupp med resande. En ur sällskapet med resande beskrivs som ”ung och svart och vild”.⁵⁵ Vi kan se att genom det icke-frekventa förekommandet av tillskrivande av fenotypiska attribut att föreställningar om resandes utseende som separat från det svenska inte var dominerande i tidningen. Samma tendenser ser vi i skrivelserna från *SDS*. Det saknas även en genetisk förklaring till resandes nomadiska livsstil. Detta var förekommande i skrivelserna från *SDS* där resande blev tillskrivna hetsigt blod som förklaring till deras nomadiska livsstil. Tommy Gustafsson har i sin avhandling om svensk spelfilm på 1920-talet visat att gruppen som då kallas tattare⁵⁶ behövde vara ”svartmuskiga” i syn för att vara trovärdiga på film och att tidens föreställningar om resande innefattade tydligt särskiljande

⁵¹ ”Dråp”, (*SDS*) 7/10 1898.

⁵² Montesino Parra (2002) s. 96.

⁵³ Se *Inledning* för ett längre utdrag ur dikten.

⁵⁴ ”Den grannesta flicka”, (*Arbt*) 15/12 1893.

⁵⁵ ”Höga anor och tattarkärlek”, (*Arbt*) 21/2 1894.

⁵⁶ Gustafsson utgår från att man på 1920-talet använde begreppen zigenare och tattare synonymt.

fenotypiska drag i jämförelse med det upplevda svenska normala.⁵⁷ Dessa drag var liknande de som identifierats i min undersökning som tillhörande romer. Dessa är mörkt hår, mörka ögon och mörk hud. 1920-talets syn på resande verkar alltså skilja sig avsevärt från slutet på 1800-talet. Föreställningar om romer och resande är alltså onekligen sammanvävda i den svenska föreställningsvärlden på 1920-talet. Detsamma kan inte sägas om tiden kring sekelskiftet 20 år tidigare. Resande upplevs vara säregna i den form att de har arbeten som skiljer sig från majoritetsbefolkningens samt att de reser omkring men upplevs inte tillhöra någon separat ras. En möjlig förklaring till varför resande upplevs på olika vis är framväxten av rasbiologi. Birgitta Svensson menar att det på 1930-talet i Sverige fanns en politisk debatt om hur rashygien skulle säkras genom sterilisering av socialt utsatta och genetiskt ”mindervärda” kriminella individer.⁵⁸ Det är möjligt att den samhällsdiskurs om ras och rashygien som Svensson tar upp gav uttryck till nya föreställningar om resandes fenotypiska attribut på 1920-talet som inte tidigare dominerat samhället.

Avslutande diskussion och slutsatser

I den här artikeln har jag granskat synen på romer och resande samt hur dessa grupper blev konstruerade som raser. Den tidigare forskningen, bland annat forskare som Montesino Parra och Magnus Berg, utgår från antagandet att begreppen zigenare och tattare används synonymt fram till 1800-talets slut.⁵⁹ Enligt vissa, exempelvis Tommy Gustafsson, användes begreppen synonymt även på 1920-talet.⁶⁰ Detta sistnämnda går emot den forskning utförd av Jan Selling som placerar tillfället då begreppen får separata betydelser vid sekelskiftet.⁶¹ Resultatet av min undersökning går emot delar av den tidigare forskningen. Resultaten visar att begreppen zigenare och tattare i dagstidningarna åtminstone redan år 1888 används för att beskriva två separata grupper vars främsta gemensamma egenskap var en kringvandrande livsstil. Det är orimligt att anta att begreppen skulle kort efter undersökningsperioden få en synonym användning då grupperna var och sågs som separata och begreppen användes inte synonymt under något år i min undersökning. Resultatet ifrågasätter antagandet om begreppens synonyma användning fram till 1800-talets slut och vidare in på 1920-talet. Detta innebär att synen på dessa grupper kan ha varit mer komplex och differentierad än vad som tidigare antagits.

Mina resultat visar att begreppet tattare används i *SDS* och *Arbetet* för att beskriva en socialt utstött, ekonomiskt utsatt/kriminell och kringvandrande svensk person. Gruppen anses vara svenska till utseendet med vit hud, detta skiljer sig dock mellan tidningarna då resande blir tillskrivna mörk hud, mörkt hår och mörka ögon i *Arbetet*, men detta sker i mycket liten utsträckning. I båda tidningarna är det dock tydligt att resande ses som oönskade medlemmar av samhället. De framställs som hetsiga samt våldsamma och blir tillskrivna våldsamt som en medfödd egenskap. Porträtteringen av resande är mer

⁵⁷ Gustafsson (2007) s. 242–243.

⁵⁸ Svensson (1993) s. 32–33.

⁵⁹ Berg (2021) s. 33–34.

⁶⁰ Gustafsson (2007) s. 239.

⁶¹ Selling (2014) s. 18–19.

negativ i *Arbetet* än i *SDS*. Framställningen av resande i *SDS* är fokuserad på resandes beteende snarare än fysiska egenskaper. I *Arbetet* är framställningen mer negativt laddad med en starkare betoning på kulturella och genetiska skillnader från den svenska befolkningen. Resultaten ser annorlunda ut gällande romer. Romer blev tillskrivna ett flertal fenotypiska egenskaper och attribut. De blev tillskrivna mörk hud, mörkt hår och mörka ögon i båda tidningarna och kringflackande, eller en nomadisk livsstil, som en medfödd genetisk egenskap. Denna medfödda vandringslust blev en förklaringsmodell till romernas upplevda självvalt kringvandrande livsstil. Den upplevda vandringslusten och nomadiska livsstilen var gemensam för både romer och resande i båda tidningarna. Romer sågs som en främmande grupp som inte hörde hemma i Sverige och resande sågs som en del av den svenska befolkningen som bar på vissa oönskade attribut och betedde sig på ett oönskat vis. Lurendrejeri, kriminalitet, våldsamhet och status som en oönskad samhällsgrupp var attribut tillskrivna resande i både *SDS* och *Arbetet*.

Resultaten liknar de som Montesino Parra presenterar i sin bok *Zigenarfrågan: Intervention och romantik*. Här identifierar hon en samhällelig gränsdragning mellan den bofasta delen av den svenska befolkningen och den kringresande där den kringresande delen uppfattas som ett hot och en osäkerhet.⁶² Resultaten av min undersökning visar att tidningarnas framställning av romer och resande fokuserade på deras upplevda kringresande natur och att detta var den mest framstående medverkande kraften i tidningarnas framställning av romer och resande. Kringvandrande framställs även som något negativt, kopplat till synen på romer och resande som ociviliserade. I synen på romer fanns det dock även romantiska föreställningar om deras upplevda ociviliserade nomadiska liv som fritt och naturligt. Birgitta Svensson presenterar i sin bok *Bortom all ära och redlighet: Tattares spel med rättvisan* att synen på resande allmänt varit motsägelsefull, man såg ner på resande och föraktar dem och deras yrke men uppskattar den resandes sätt att gyckla övermakten och inte vika sig.⁶³ Mina resultat visar att synen på resande under tiden kring sekelskiftet år 1900 i stort var mycket negativ. Resande konstrueras som ett problem för samhället och ses som farliga och hotfulla. I tidningarnas skrivelser framställs inte den resande som en gycklande, och av den anledningen älskvärd, person i underläge till en överordnad polismakt eller stat. Snarare framställs dem som kriminella och ociviliserade medborgare som samhället belastas av.

Min undersökning visar att rasifiering av romer skedde i mycket större utsträckning än vad som identifierats gällande resande. Romer blev i de båda tidningarna konstruerade som en ras separat från den egna svenska rasen. Romer som ras upplevdes vara mörka till hyn, håret och ögonen samt karaktäriserades av en medfödd vandringslust. Vandringslusten var kopplad med synen på romer som ett ociviliserat folkslag. Genom denna rasifiering av romer som ”en andre” kan vi förstå hur den egna svenska rasen konstrueras som karaktäriserades av ljus hud, ljust hår, ljusa ögon och en medfödd, civiliserad, bofasthet. Rasifieringsprocessen har sin grund i en föreställning om en önskvärd homogenitet och renhet inom den egna gruppen, vilket i sin tur kan legitimera social utestängning och diskriminering av den som skiljer sig från normen. På grund av utseende och fördomar om deras beteenden och kultur var romer utstötta från

⁶² Montesino Parra (2002) s. 189–190.

⁶³ Svensson, (1993), s. 191.

det svenska samhället och sågs generellt som utländska och främmande element även när de kommunicerade på svenska. Det har genom undersökningen blivit tydligt att synen på romer och resande präglades av ett rastänkande trots att användningen av begreppet ras ännu inte blivit vedertagen i samhället vid denna tid. Med kunskapen om att synen på romer och resande präglades av ett rastänkande tror jag att teorin hade kunnat utvecklas för att närmare undersöka rasism som fenomen i samband med de två grupperna. En annan undersökning av materialet hade kunnat, med rasism som utgångspunkt, undersöka hur samhällets rasism mot romer och resande format och påverkat deras sociala och ekonomiska möjligheter i det svenska samhället.

Sammanfattningsvis visar resultaten hur begreppen tattare och zigenare hade tydligt mot varandra avgränsade betydelser under tiden för undersökningsperioden 1888–1904. Gemensamt blev grupperna tillskrivna kringvandrande som ett genetiskt attribut. I övrigt var grupperna tydligt avskilda gentemot varandra. Mycket av den tidigare forskningen menar att begreppen längre in på 1900-talet användes synonymt med varandra. Mina resultat kastar tvivel över detta antagande. Denna upptäckt markerar inte bara en avvikelse från tidigare forskning utan öppnar även för en omvärdering av hur vi förstår dessa grupper och deras sociala kontexter i historisk forskning. Undersökningens resultat visar tydligt hur den samhälleliga synen på dessa grupper var vid perioden för undersökningen väl etablerad. Det fanns inga tecken på att begreppen nyligen hade börjat skiljas åt från att ha haft en synonym betydelse, eller att de inom kort skulle komma att användas synonymt. Vidare forskning över hur begreppen användes behövs för att säkerställa att begreppen återgår till en synonym betydelse efter år 1904 som flera forskningsverk menar.

Artikeln har utmanat tidigare forskning och öppnat för en omvärdering av hur dessa grupper och deras sociala kontexter förstås historiskt. Att synen på romer och resande präglades av ett rastänkande trots begreppets icke-vedertagna status under denna tid belyser behovet av fortsatt forskning för att bättre förstå rasismens historiska rötter och dess långvariga effekter. Avslutningsvis vill jag påpeka hur denna analys understryker vikten av att granska historiska dokument för att avslöja och förstå de mekanismer som legat till grund för diskriminering och marginalisering. Endast genom att konfrontera vårt förflutna kan vi hoppas på att bygga en mer rättvis och inkluderande framtid.

Referenser

Litteratur

Berg, Magnus, *Romanen och tattaren: Bilden av resandefolket i svensk skönlitteratur 1842 till 2018* (Stockholm 2021).

Ellefson, Merja, *”Staten är vår herde god”: Representationer av annorlundabet och ordning i fyra svenska trettiotalstidningar*, Diss. (Stockholm 2007).

Ericsson, Martin, *Exkludering, assimilering eller utrotning? ”Tattarfrågan” i svensk politik 1880–1955*, Diss. (Lund 2015).

Furhoff, Lars & Hederberg, Hans, *Dagspressen i Sverige* (Stockholm 1965).

Gustafsson, Harald, *Nordens historia; en historisk region under 1200 år*, 3, uppl. (Lund 2017).

Gustafsson, Tommy, *En fiende till civilisationen: Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* (Lund 2007).

Holmberg, Åke, Thulstrup, Åke & Torbacke, Jarl, *Världens historia 1870—1914* (Stockholm 1974).

Kunskapsguiden, ”Romer och romani chib”, *Kunskapsguiden*, u.å.

<<https://kunskapsguiden.se/omraden-och-teman/arbetsmetoder-och-perspektiv/nationella-minoriteter/romer-och-romani-chib/>> (4/12 2023).

Miles, Robert & Brown, Malcolm, *Racism* (London 2003).

Montesino Parra, Norma, *Zigenarfrågan: Intervention och romantik*, Diss. (Lund 2002).

Nordmark, Dag; Johannesson, Eric & Petersson, Birgit, *Den svenska pressens historia 2: Åren då allting hände (1830–1897)* (Stockholm 2001).

Svensson, Birgitta, *Bortom all ära och redlighet: Tattares spel med rättvisan* (Lund 1993).

Selling, Jan, *Svensk antiziganism: Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*, 2, uppl. (Limhamn 2014).

Källor

”Afslöjanden från ett europeiskt hof”, (*Arbt*) 1/8 1893.

”Den grannesta flicka”, (*Arbt*) 15/12 1893.

”Dråp”, (*SDS*) 7/10 1898.

”En zigenartrupp”, (*SDS*) 01/10 1889.

”Höga anor och tattarkärlek”, (*Arbt*) 21/2 1894.

”Judarne och antisemitismen”, (*Arbt*) 3/11 1893.

”Judarne och antisemitismen”, (*Arbt*) 22/3 1898.

”Sjelfmord”, (*SDS*) 4/1 1893.

”Tombolafesten”, (*SDS*) 9/10 1888.

”Vandringsfolket” i Halland”, (*SDS*) 25/5 1889.

”Zigenarlif”, (*SDS*) 1/8 1888.

”Zigenarne”, (*SDS*) 22/5 1904.

”Zigenarnes historia”, (*SDS*) 14/6 1898.

”Zigenarnes historia”, (*Arbt*) 18/6 1898.

”Idag lek, imorgon tårar”

– Lewi Pethrus inlägg i sexualdebatten under 1960-talets första hälft

HENRIK ANDERSSON
UPPSALA UNIVERSITET

Abstract

I artikeln undersöker författaren den frikyrkliga pastorn Lewi Pethrus inlägg i 1960-talets sexualdebatt. Målet är att nyansera bilden av tidens sexualmoral genom att studera den sida av debatten som aktivt motsade sig en friare inställning till sexualfrågor. Genom att analysera Pethrus inlägg i tidningen *Dagen* samt debattböckerna *Ungdom, kärlek, äktenskap* och *Ny mark* från det teoretiska perspektivet att sexualitet är en samhällelig konstruktion och att moderniteten utmanade tidigare traditioner och religiösa föreställningar, konstateras att Pethrus rädsla för den liberalare sexualmoralen kopplades till en uppfattning om samhällets undergång. Resultaten pekar även på ett förespråkande till uppsamling bland de kristna för att bekämpa moralförfallet.

Nyckelord: Lewi Pethrus, Kristdemokraterna, sexualdebatt, 1960-tal

Inledning

När den amerikanske journalisten Joe David Brown publicerade sin artikel ”Sin & Sweden” i tidningen *Time Magazine* om sin vistelse i Sverige våren 1955 hade han nog föga aning om hur inflytelserik den skulle bli. Med artikeln myntade Brown begreppet *den svenska synden* samt påbörjade en diskussion om sekulariseringens inverkan på det svenska folket. Enligt Brown hade sociologin blivit den nya religionen i Sverige och han skrämdes över de styrandes axelryckningar åt ungdomens syn på giftermål och sexualitet.¹ Efter att artikeln publicerats blev orden synd och Sverige snabbt synonyma, och rubriker för artiklar om Sverige i utländska tidningar kunde lyda: ”The Most Daring Experiment in the World”.² Vad var det egentligen som höll på att hända i Sverige?

Browns artikel var en reaktion på att Sverige samma år blivit först i världen med att införa obligatorisk sexualundervisning i grundskolan.³ Artikeln mötte kritik från svenskt håll och betraktades som överdriven.⁴ Annorlunda lät det dock från den frikyrkliga pastorn, ledarskribenten, och grundaren av den kristna tidningen *Dagen*, Lewi Pethrus (1884–1974), som skrev: ”Mr. Brown och hans *Time* har inte sagt för

¹ Joe David Brown, ”Sin & Sweden”, *Time Magazine* 25/4 1955.

² Lena Lennerhed, *Fribet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm 1994). s. 89.

³ Lennerhed (1994) s. 89.

⁴ Lennerhed (1994) s. 90.

mycket om sedefördärvet i Sverige. De har snarare sagt för lite.”⁵ Enligt Pethrus ägde en ”moralisk förruttnelse” rum i Sverige som spred sig genom dagstidningar, litteratur, film och radio.⁶

Förruttnelsen Pethrus upplevde bar på en historia. Under 1930-talet, då funkishusen började byggas och tvättmaskiner installeras, var en period i svensk historia då den moderna välfärdsstaten och folkhemmet började ta form. Nya idéer om sex- och samlevnad började på allvar slå rot i samhället. Riksförbundet för sexuell upplysning – RFSU – bildas år 1933 av Elise Ottesen-Jensen och tog därmed initiativ till en ny folkrörelse vars syfte kretsade kring att införa sexualundervisning i skolan, större tillgång till preventivmedel, avkriminalisera homosexualitet samt upprätta rådfrågningsbyråer rörande sex- och samlevnadsfrågor.⁷ Idéerna var anpassliga med den begynnande moderniteten, välfärden och den sekulariserade sexualmoralen. Därför kom mycket som RFSU kämpade för att vara verklighet och norm framåt 1960-talet.⁸ En norm som består än idag beträffande en friare syn på sexualitet och en tro på öppna samtal om detta.⁹

Samtidigt fanns en utbredd rädsla och kritik mot liberaliseringen av sexualmoralen, där rörelser präglade av religiösa och traditionella idéer uppfattade det som ett hot mot samhällets grundpelare: äktenskap och familj.¹⁰ En frekvent och inflytelserik röst i detta sammanhang var Pethrus. Idéhistorikern Lena Lennerhed skriver att: ”Återkommande publicerades ledarartiklar undertecknade Lewi Pethrus om tidens ’avkristning’ och ’moralupplösning’ och frågan är om någon tidning under dessa år berörde de sexuella frågorna lika ofta som *Dagen*.”¹¹

I denna undersökning, som kan ses som ett detaljerat bidrag till Lennerheds övergripande studie om Pethrus, riktas fokus mot hur den kritiska sidan i sexualdebatten uttryckte och upplevde den pågående sexualmoraliska uppluckringen från religions- och traditionsbundna värderingar. Syftet är att nyansera bilden av 1960-talets sexualdebatt genom att studera hur Pethrus formulerade sina farhågor inför sexualliberalismens konsekvenser liksom idéer om hur detta kunde stävjas i debatterna kring Kristina Ahlmark-Michaneks bok *Jungfrutro och dubbelmoral* (1962) samt Vilgot Sjömans film *491* (1964). Undersökningen kretsar kring en övergripande fråga om vad som var kännetecknande för de kritiska inlägg som Pethrus förde mot det moderna samhällets sexualsyn under första halvan av 1960-talet. För att operationalisera detta söks svar på vilka farhågor Pethrus hade inför den växande sexliberalismen samt sekulariseringen och hur detta beskrivs. Och ytterligare: vad var kännetecknande för lösningen på samhällsproblematiken som Pethrus framförde?

⁵ Lewi Pethrus, ”Det osedliga Sverige”, *Dagen* 25/4 1955.

⁶ Lewi Pethrus, ”Det osedliga Sverige”, *Dagen* 25/4 1955.

⁷ Lena Lennerhed, *Sex i folkhemmet: RFSUs tidiga historia* (Uppsala 2002) s. 10.

⁸ Lennerhed (2002) s. 10.

⁹ Kjell Östberg, *1968: När allting var i rörelse* (Stockholm 2002) s. 178.

¹⁰ Lennerhed (1994) s. 216.

¹¹ Lennerhed (1994) s. 216.

Lewi Pethrus och hans verk

Lewi Pethrus (1884–1974) var aktiv i frikyrkliga sammanhang såväl som inom offentliga debatter; han formade bland annat den svenska pingströrelsen, grundade församlingar, bibelskolor, tidningar och förlag. År 1945 grundades tidskriften *Dagen* i vilken Pethrus arbetade som chefredaktör och skribent livet ut.¹²

Under 1950- och 1960-talet inledde Pethrus olika politiska projekt, som grundandet av radiostationen Ibra radio, organisationen Kristet samhällsansvar samt det politiska partiet Kristen Demokratiskt Samling, idag kallat Kristdemokraterna.¹³

I undersökningen kommer följande av Lewi Pethrus skrifter att studeras: hans inlägg i tidningen *Dagen* från åren 1962 och 1964 – som under perioden utmärkte sig som en frekvent motståndare till tidens upplevda moralförfall och sedeslöshet – samt hans debattböcker *Ungdom, kärlek, äktenskap* (1963) och *Ny mark* (1966).¹⁴

Tidigare forskning

Lena Lennerhed menar i sin avhandling om sexualdebatten under 1960-talet, *Fribet att njuta* (1994), att forskningen kring 1960-talets sexualdebatt är mycket begränsad och inte har behandlats i sin helhet.¹⁵ Det har dock gått 30 år sedan Lennerheds avhandling publicerades. Vad har hänt sedan dess på den historiska och idéhistoriska forskningsfronten, med fokus på den kritiska sidan under sexualdebatten?

Klara Anderbergs avhandling om den pornografiska pressens genombrott i Sverige 1950–1980, *Motsättningarnas marknad* (2010), vidrör övergripligt Pethrus motstånd mot den växande pornografiska litteraturen men ger ingen närmare inblick i Pethrus inlägg.¹⁶ Daniel Lövheim belyser i sin avhandling *Att inteckna framtiden* (2006) Pethrus inlägg i *Dagen* med fokus på de skolreformer som verkade för en friare sexualmoral samt sekularisering i skolan.¹⁷ Kring uppkomsten av Kristen Demokratisk Samling har Göran V. Johansson skrivit avhandlingen *Kristen demokrati på svenska* (1985).¹⁸ I studien görs ingen ansats till att analysera sexualuppfattningen hos Pethrus. Lennerheds avhandling *Fribet att njuta* (1994) står sig som den mest ingående undersökningen av 1960-talets sexualdebatt liksom Pethrus kritiska inlägg däri. Min studie kan därmed ses som ett komplement – med avseende på att närmare skärskåda Pethrus inlägg. Med viss reservation och aningen tillspetsat kan man säga att mer ingående forskning kring hur Pethrus uttryckte

¹² Joel Halldorf, *Biskop Lewi Pethrus: biografi över ett ledarskap – religion och mångfald i det svenska folkhemmet* (Skellefteå 2017) s. 9.

¹³ Halldorf (2017) s. 368.

¹⁴ Lennerhed (1994) s. 174.

¹⁵ Lennerhed (1994) s. 15.

¹⁶ Klara Arnberg, *Motsättningarnas marknad: den pornografiska pressens kommersiella genombrott och reglering av pornografi i Sverige 1950–1980* (Lund 2010).

¹⁷ Daniel Lövheim, *Att inteckna framtiden: läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965* (Uppsala 2006).

¹⁸ Göran V Johansson, *Kristen demokrati på svenska: studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982* (Lund 1985).

sina upplevelser i 1960-talets sexualdebatt är som hans tankar om sex innan äktenskapet: ett jungfruligt område.

Teoretiska och metodologiska perspektiv

Relationer präglade av sexuella praktiker påverkas av sociala sammanhang och förändras över tid. För att teoretisera begreppet sexualitet krävs således en historisk kontextualisering av begreppet.¹⁹ Eller som historikern Jeffrey Weeks uttrycker det: "As sexuality goes, so goes society."²⁰

Enligt sociologen Anthony Giddens innebär modernitetens följder att så kallade urbäddningar sker av förmoderna samhällsstrukturer som traditioner och religiösa föreställningar; de lyfts ur sina sammanhang och omstruktureras i nya former.²¹ Karakteristiskt för dessa former är att de vilar på det som Giddens kallar reflexivet: relationen mellan en handling och skälet för den. Giddens menar att det förflutna väger tyngre än framtiden i förmoderna sammanhang, och att modernitetens reflexiva logik istället består i att sociala bruk utsätts för reformer på grund av nydanande information. I undersökningen tolkas sexualitet som ett sådant socialt bruk.²² Giddens begrepp Juggernaut brukas även som symbol för moderniteten: en ohejdbar kraft som riskerar att skena i väg och verka destruktivt.²³

I enlighet med Weeks tolkas begreppet sexualitet inte som ett givet objektivet fenomen utan som en komplex samhälllig konstruktion rotad i mänskliga aktiviteter och relationer, som ger upphov till makt-orienterade frågor kring rätten att definiera och normera.²⁴ Weeks menar att det under 1960-talet skedde en sekulariseringsprocess gällande synen på sexualitet; en förskjutning från prästerna till läkarna.²⁵ Enligt Weeks kännetecknas perioden av en liberalisering kring sex-och samlevnadsfrågor, vilket gav upphov till en motreaktion i form av en absolutist position, rotad i kristen tradition.²⁶ Pethrus och de som han menar driver samhället till översexualisering – förespråkare för fri sexualitet och preventivmedel som exempelvis RFSU:s grundare Elise Ottesen-Jensen – uppfattas därmed som två olika fält inom det offentliga rummet som förhandlar om önskvärda normer kring sexualitet. Föreliggande undersökning fokuserar på den sida som Pethrus företrädde; det vill säga den sida som i 1960-talets sexualdebatt som önskade förankra sexualiteten i traditionella och religiösa värderingar.

För att summera Giddens och Weeks samt visa det teoretiska samspelet: Giddens teori visar hur modernitetens efterföljder uttrycks i urbäddning av tradition och religion och istället ersätts av: "organiserad kunskap som vägleds av empiriska observationer och logiskt tänkande"²⁷, Weeks visar hur

¹⁹ Stevi Jackson & Sue Scott, *Theorizing sexuality* (Manchester 2010) s. 50.

²⁰ Jeffrey Weeks, *Sexuality* (London 1986) s. 89.

²¹ Anthony Giddens, *Modernitetens följder* (Lund 1996) s. 99; s. 105.

²² Giddens (1996) s. 42–43.

²³ Giddens (1996) s. 131.

²⁴ Weeks (1986) s. 25.

²⁵ Weeks (1986) s. 92.

²⁶ Weeks (1986) s. 100.

²⁷ Giddens (1996) s. 105.

denna sekulariseringsprocess påverkade sexualitetsuppfattningen i samhället och gav upphov till en absolutist position.²⁸ Det är kring denna absolutist position som Pethrus kommer in i det teoretiska ramverket.

För att konkretisera det teoretiska antagandet om att samhället samt sexuella värderingar genomgick en omvandling, och för att sedan studera motreaktionerna används argumentations- och idéanalys.²⁹ Metoden brukas på textuell nivå i arbetet med källmaterialet för att besvara frågan om hur Pethrus språkligt beskriver, drar historiska paralleller och argumenterar för förslag på lösningar samt den oro han hade inför sexliberalismen och sekulariseringens inverkan på samhället. De historiska parallellerna fungerar som samhällsanalyser i miniatyr, utifrån vilka Pethrus bild av sin samtid samt hans egen roll däri, kan studeras. Fokus riktas vidare mot att lyfta fram dramatiska ordval och språkliga figurer. Utifrån detta ämnar den idéanalytiska ansatsen att bidra med en kristalliserad bild av Pethrus kritik. Denna kristalliserade bild kommer sedan att analyseras i samband med det teoretiska ramverket.

År 1962: en ny moral?

I Kristina Ahlmark Michaneks bok *Jungfrutro och dubbelmoral* drivs tesen att tidens syn på sexualitet genomsyras av en tro på kvinnor som jungfruliga och tillbakadragna; samtidigt som det finns en motsägelsefull förväntan på att de ska vara sexuellt tillgängliga.³⁰ Ahlmark-Michanek förespråkade istället sex- och samlevnad utan krav på giftermål eller barn. Hon menade att man bör ”värdera den sexuella njutningen efter vad den råkade vara: ett brottstycke av koncentrerad ömhet.”³¹ Det nya perspektivet på sex- och samlevnad beskrev Ahlmark-Michanek som: ”En njutning i vänskapens namn [...] den nya, *rena* ... sexualmoralen”.³² Boken väckte reaktioner och anses vara startskottet till 1960-talets sexualdebatt.³³

I och med *Jungfrutro och dubbelmoral* publicerade *Aftonbladet* sommaren år 1962 artikelserien ”Den nya moralen” där sakkunniga personer inom olika områden som socialvård och medicin fick dela sin syn på ämnet. Artikelserien motiverades med att man önskade motverka de som genom tradition och religiösa dogmer överbetonade snedsteg som: ”den tillfälliga otroheten eller förförelsen” med begrepp som synd och fördärv.³⁴

Enligt Pethrus var artikelserien något av det osedligaste man kunde se på pränt. Han menade att *Aftonbladet*, ”en regeringen närstående tidning”, försökte inrätta ett framtidens moralkodex där syndfulla företeelser, som otrohet och föräktenskapliga förbindelser, skulle anses som den nya tidens godkända

²⁸ Weeks (1986) s. 100.

²⁹ Göran Bergström & Kristina Boréus, *Textens menings och makt: metodhandbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund 2005) s. 91.

³⁰ Kristian Ahlmark-Michanek, *Jungfrutro och dubbelmoral* (Malmö 1962) s. 15–18.

³¹ Ahlmark-Michanek (1962) s. 14.

³² Ahlmark-Michanek (1962) s. 53.

³³ Lennerhed (1994) s. 106.

³⁴ Ledare, ”Kärleken och den nya moralen”, *Aftonbladet* 11/6 1962.

moral. Moralen i det land som *Aftonbladet* porträtterade beskrev Pethrus som ett modernt Sodom och Gomorra.³⁵

Pethrus tolkade artikelserien som en syndafloed vars utbrott började med Sigmund Freud och psykoanalysens genombrott samt 1930-talets sexualupplysning, ”då sedeslösheten fick vetenskapligt stöd”.³⁶ Pethrus likställde den nya moralens frammarsch vid en brand där vissa byggnader gått förlorade i lågorna och att det gällde att rädda de angränsande byggnaderna. I sammanhanget var ungdomsfrågan central. Pethrus menade att översexualiseringen skadat så till den grad, ”att det är en stor fråga, om den infekterade generationen står att rädda.”³⁷ Enligt Lena Lennerhed kan tiden kring 1962 beskrivas som en slags brytningstid där nya idéer var annalkande.³⁸ Ståndpunkterna för dessa idéer karakteriseras alltså av en tydlig polarisering.

På ena sidan uttrycktes en revolutionär och framåtskridande anda som vill strukturera om äldre tankar om sedlighet och moral och istället lyfta fram objektiv expertis, ofta grundad på vetenskap. På andra sidan, som Pethrus representerade fanns en upplevelse av detta var ett allvarligt hot mot samhällets överlevnad. Översexualiseringen ansågs infektera ungdomen och göra dem inkapabla till att handla på en sund moralisk basis. Denna polariserade idékontext ledde till att SVT i slutet av september 1962 anordnade TV-debatten ”Behöver vi en ny sexualmoral?”. Medverkande förutom Pethrus var ledande röster inom sexualitetsfrågor som Elise Ottesen-Jensen.³⁹ I samband med detta gav Pethrus ut boken *Ungdom, kärlek, äktenskap* (1963), med motivationen av att han: ”haft en känsla av att något mer från min sida borde sägas i denna viktiga fråga än vad som sades då.”⁴⁰

I ett par artiklar utgivna dagarna efter debatten skrev Pethrus att äktenskapet och dess förordningar inte enbart är kristendomens hörnstenar utan hela samhällets. Om dessa raserar återstår ett ”sedeslöshetens djungel”.⁴¹ Liberala röster om en ny sexualmoral borde därför anses som främjare av en samhällsfientlig doktrin som, ”hotar inte bara vårt folk utan hela Västerlandet.”⁴² Pethrus ansåg att den senaste tidens debatt om sexualmoralen visat att den ståndpunkt som *Aftonbladet* företrätt inte alls besatt det folkliga stöd som den önskade ge sken av. Tvärtom, menade Pethrus: ”Den opinion som ställt sig på vår sida i samband med TV-debatten i sexualfrågan är tydligen långt större och vidare än normlöshetens försvarare tycks ana.”⁴³ Pethrus menade att det politiska läget saknade ett parti som värnade om samhällsfrågor rörande folkets andliga och moraliska läge. Enligt honom kunde samhället räddas om

³⁵ Lewi Pethrus, ”Aftonbladets ’nya moral’”, *Dagen* 25/6 1962.

³⁶ Lewi Pethrus, ”Aftonbladets ’nya moral’”, *Dagen* 25/6 1962.

³⁷ Lewi Pethrus, ”Aftonbladets ’nya moral’”, *Dagen* 25/6 1962.

³⁸ Lennerhed (1994) s.106.

³⁹ Lennerhed (1994) s. 106–107.

⁴⁰ Lewi Pethrus, *Ungdom, kärlek, äktenskap* (Stockholm 1963) s. 3.

⁴¹ Lewi Pethrus, ”Samhällsomstörtande sexualdoktriner”, *Dagen* 29/9 1962.

⁴² Lewi Pethrus, ”Samhällsomstörtande sexualdoktriner”, *Dagen* 29/9 1962.

⁴³ Lewi Pethrus, ”Normlöshetens konsekvenser”, *Dagen* 6/10 1962.

kristna och sedliga människor ”tar saken i egna händer.”⁴⁴ Pethrus språkbruk karakteriserades av tydliga krigsalluderingar: ”frammarsch”, ”seger”, ”kampen”, ”gått i täten för kristna normer i samhällslivet”, ”samlas till en avgörande drabbning i denna strid.”⁴⁵ Kring ordet *fiende* var Pethrus tydlig: ”Den kristna moralens fiende nr ett i sexualfrågan, Siegmund [sic] Freud, som med sin psykoanalys klätt de lösa sederna i vetenskapens dräkt.”⁴⁶

I *Ungdom, kärlek, äktenskap* (1963) var viljan att slå tillbaka en röd tråd. I boken anlades även nya perspektiv på sexliberalismens konsekvenser, exempelvis det kvinnofientliga samt modernitetens efterföljder. Den nya moralen bidrog enligt Pethrus till en skev uppfattning om kvinnans roll i det moderna samhället.⁴⁷ Idéerna om den fria kärleken och moralen resulterade inte i en nyktrare och modernare syn på sexualitetsfrågor, Pethrus skrev:

Kvinnan är ingenting annat enligt deras [männens] uppfattning och praktik än ett föremål, som är till för att tillfredsställa mannens sexuella drifter. Det är han, som här dessa krav och kvinnan underordna sig och finna sig i vad han kräver i detta fall. Där är det kvinnan, som drar det kortaste strået. Det är hon som sjunker ned till en slavinnas ståndpunkt.⁴⁸

Sexliberalisternas förespråkande för en friare syn på sexuella förbindelser, däribland utomäktenskapliga, var enligt Pethrus i många avseenden kvinnoförnedrande. Pethrus frågade sig själv varför det är på detta vis och pekade på en, enligt honom, möjlig förklaring:

Man skulle kunna frestas tro, att det är männen, som avsiktligt lagt upp denna diaboliska kampanj i avsikt att nå det här skisserade målet [mansdominerat samhälle med lättillgängliga kvinnor]. Man kan väl inte tro, att det är så illa som det ser ut. Men även om det aldrig ligger någon plan från mannens sida bakom, så är det ju ändå lika illa, ty resultatet är ju detsamma: kvinnors förnedring och förslavande.⁴⁹

I *Ungdom, kärlek, äktenskap* försökte Pethrus förklara vad han trodde orsakat sexliberalismens framfart i Sverige. En stor betydelse för detta härleddes till industrialismens, urbaniseringens och modernitetens genombrott, som han menade berövat naturen dess skönhet och gjort att ”naturen och religionen kommit ut ur släktets medvetande.”⁵⁰ Ungdomar som inte fick ta del av denna skönhet blev präglade av det vulgära och fula som uttrycktes i tidningar, filmer och böcker, vilket infekterade deras tankeliv och moral.

⁴⁴ Lewi Pethrus, ”Behöver vi ett nytt politiskt parti?”, *Dagen* 24/10 1962.

⁴⁵ Lewi Pethrus, ”Dagens linje vinner”, *Dagen* 20/10 1962.

⁴⁶ Lewi Pethrus, ”Dagens linje vinner”, *Dagen* 20/10 1962.

⁴⁷ Pethrus (1963) s. 34.

⁴⁸ Pethrus (1963) s. 36.

⁴⁹ Pethrus (1963) s. 41.

⁵⁰ Pethrus (1963) s. 79.

Lösningen var enligt Pethrus att barn och unga skulle komma i kontakt med religionen och naturen.⁵¹ Blev det så?

År 1964: 491 – droppen och de 140 läkarna

Sexualdebatten och frågan huruvida Sverige befann sig i ett moraliskt förfall intensifierades ytterligare i början av år 1964 då en mindre skrivelse med titeln *140 läkares hemställan till Konungen: om åtgärder för förstärkt karaktärsfostran m.m.* skickades till regeringen.⁵² I skrivelsen hade – föga överraskande – 140 läkare skrivit under för att uppmana till förändring kring den pågående översexualiseringen, som enligt skribenterna var en fara för samhället. Läkarna slog fast att det fanns tydliga samband mellan kulturers förfall och fria sexuella förhållningssätt.⁵³

Detta mötte dock kritik, sociologen och författaren Joachim Israel menade exempelvis att det bland dem 140 läkarna återfanns ett större antal nazister.⁵⁴ Skriften bidrog därmed till ökad polarisering mellan kulturradikalerna och de konservativa och kristna. Till stor del hade debatten eskalerat på grund av nyutkomna filmer med, enligt vissa, stötande innehåll av sexuell karaktär. Hur regeringen skulle agera kring förbud eller censur var en central fråga.

År 1963 hade Ingmar Bergmans film *Tystnaden* spelats på biografier utan censur, trots att den innehöll två scener med inslag av onani och samlag, om än inte explicit visat.⁵⁵ Vilgot Sjömans film *491*, som skulle släppas i början av år 1964, fick inte visas. Enligt biografbyrån var filmen för rå och skulle påverka ungdomen negativt. Efter förbudet anordnades specialvisningar där press, socialarbetare och företrädare för kristna organisationer bjöds in för att få se filmen och sedan diskutera den i media.⁵⁶ Biografbyrån gick senare med på att allmänt visa filmen efter att ha förkortat en våldtäktsscen, klippt bort en tidelagsscen och förmildrat en mot sedligheten stötande monolog.⁵⁷

Enligt Lena Lennerhed är händelserna kring *491* av sådan magnitud att det bör betraktas som den största censurdebatten i svensk filmhistoria någonsin.⁵⁸ Pethrus återkom ofta till filmen och tolkade den som kulmen på moralupplösningen.⁵⁹ Därav blev också *Dagen* den tidning som mest frekvent skrev om *491*.⁶⁰

Som en reaktion på *Tystnaden* och *491* formulerade Pethrus en önskan om samhällsväckelse. Han menade att förruttnelsen i landet nått en gräns som borde uppfordra till protest, och likställde situationen

⁵¹ Pethrus (1963) s. 80.

⁵² Göran V. Johansson, *Kristen demokrati på svenska: studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982* (Lund 1985) s. 78.

⁵³ *140 läkares hemställan till Konungen: om åtgärder för förstärkt karaktärsfostran m.m.* (Stockholm 1964) s. 20–26.

⁵⁴ Lennerhed (1994) s. 213.

⁵⁵ Lennerhed (1994) s. 170.

⁵⁶ Lennerhed (1994) s. 174.

⁵⁷ Lennerhed (1994) s. 186.

⁵⁸ Lennerhed (1994) s. 187.

⁵⁹ Lennerhed (1994) s. 183.

⁶⁰ Lennerhed (1994) s. 174.

med kristendomens utveckling i antiken. Skillnaden var enligt Pethrus att: ”romarna lät sin perversitet stanna vid homosexualitet, medan man i dagens Sverige inför öppen ridå presenterar tidelag som en typisk företeelse bland vårt lands unga.”⁶¹

En central del i sammanhanget är Pethrus kritik mot politikerna som han upplevde arbetade för ”avkristningen av det nya släktet”.⁶² Pethrus lyfte fram 1960 års gymnasieutredning och dess betänkande år 1963 om att kristendomsundervisningen skulle byta namn till religionsundervisning och bli mer objektiv samt att antalet veckotimmar skulle minska; att kyrkohistoria skulle ingå i ämnet historia; införandet av teaterundervisning tillika skoldans samt borttagandet av morgonandakterna. Pethrus karakteriserar detta som ett av regeringen planerat utrotningskrig mot kristendomen i samhället, där målet är ett ateistiskt och marxistiskt samhälle.⁶³ Som ett led i detta hade de styrande i barn och ungdom skapat slavar under sexualdriften, vilka därmed var oemottagliga för kristendomens värderingar.⁶⁴

Idén om en antikristlig regering som utförde utrotningskrig var ett återkommande argument för behovet av ett nytt politiskt parti. Pethrus undrade vilka som var redo att ”offra sina liv” för att bekämpa moralförfallet som enligt honom drev Sverige mot förödelse.⁶⁵

När filmen *491* efter viss censurering godkändes att spelas offentligt intensifierades debatten. Pethrus betraktade beslutet som en attack från regeringen och menade att detta kommer att arta sig till ”en verklig folkstorm.”⁶⁶ Den tidigare retoriken om uppslutning, motattack och folkstorm når i och med godkännandet av *491* sin spets, eller som Pethrus uttryckte det: ”Godkännandet av *491* blir så droppen som kommer bägaren att rinna över.”⁶⁷ Droppen resulterade i skapandet av partiet Kristen Demokratisk Samling (KDS) där Pethrus verkade som vice ordförande.⁶⁸ En för partiet positiv faktor var en namninsamling år 1963 som syftade till att visa missnöjet med tidens sekularisering och översexualisering, runt 2 miljoner människor skrev under.⁶⁹ Pethrus motiverade skapandet av partiet med att de ämnade stoppa den pågående avkristningen i samhället samt återuppbygga skolsystemet på kristen grund för att rädda barn och ungdomar.⁷⁰ För att nå detta var ny lagstiftning nödvändig på områden som: ”äktenskapslagen, abortlagen, rusdryckslagen, lagarna om litteratur, press, film och skådespel.”⁷¹

Dagarna efter lanseringen av partiet riktades kritik från *Expressen*. Pethrus försvarade sig med att partiet ännu inte lagt fram alla sina ståndpunkter och menade även att tidningen bedrev ett slags falsk liberalism i

⁶¹ Lewi Pethrus, ”En samhällsväckelse”, *Dagen* 3/1 1964.

⁶² Lewi Pethrus, ”Kristendomsförföljelsen i Sverige”, *Dagen* 25/1 1964.

⁶³ Lennerhed (1994) s. 215; Lewi Pethrus, ”Nytt politiskt parti?”, *Dagen* 24/1 1964.

⁶⁴ Lewi Pethrus, ”Kristendomsförföljelsen i Sverige”, *Dagen* 25/1 1964.

⁶⁵ Lewi Pethrus, ”Var är reformatörerna?”, *Dagen* 28/1 1964.

⁶⁶ Lewi Pethrus, ”Regeringen och 491”, *Dagen* 3/3 1964.

⁶⁷ Lewi Pethrus, ”491 och regeringen”, *Dagen* 14/3 1964.

⁶⁸ Carl Erik Sahlberg, *Pingströrelsen och tidningen Dagen: från sekt till kristet samhälle 1907–63* (Uppsala 1977) s. 244.

⁶⁹ Lennerhed (1994) s. 216.

⁷⁰ Lewi Pethrus, ”Det nya partiet – en spontan folkvilja”, *Dagen* 21/3 1964; Pethrus, Lewi, ”Sakskäl för ett kristet parti”, *Dagen* 16/4 1964.

⁷¹ Lewi Pethrus, ”Lagstiftning och moral”, *Dagen* 18/4 1964.

och med att de förespråkade liberalism men försökte tysta partiet. Kring detta drar Pethrus den historiska parallellen till att: ”Det är diktatur och nazistfasoner i sin pryddo.”⁷²

Göran V Johansson menar i sin avhandling att partiet saknade ett tydligt handlingsprogram. Riktlinjerna partiet dock lade fram var att motverka ungdomsbrottslighet, stärka familjebildning och familjeliv, att sexualundervisning skulle ingå i ämnet familjekunskap samt att skolan skulle återgå till kristendomsundervisning. Johansson framhåller att grundbulten i partiet var att sätta kraft mot moralförfallet och arbeta för ett samhälle med kristna värderingar.⁷³

Valåret 1964 blev en besvikelse för KDS. Partiet fick 1,8% av rösterna.⁷⁴ Pethrus kommenterade valresultatet med: ”Det har väl sällan eller aldrig hänt, att någon vunnit ett krig i det första slaget.”⁷⁵ Han valde även att tolka valresultatet som ett tecken på att de kristna inte insett allvaret i situationen, ”Men så har det ju alltid varit i tider av förfall.”⁷⁶

För att summera debatten kring 491 med bildandet av KDS och sedan övergå till Pethrus bok *Ny mark* (1966), bör följande lyftas fram: en central upplevelse för Pethrus efter godkännandet av 491 var att regeringen förde ett utrotningskrig mot kristendomen genom att successivt avkristna skolan. Som en reaktion på detta bildades KDS. Deras huvudsakliga mål var att sätta stopp för den pågående avkristningen.

Ny mark (1966) kan ses som en samlingskrift med den kritik Pethrus framförde i sexualdebatten under 1960-talets första hälft. Liksom artiklarna från *Dagen* innehåller boken temen om avkristning, moralupplösning samt uppmaningar till att stoppa detta. Tillvägagångssättet för att stävja moralförfallet var enligt Pethrus att inte endast utöva tron i kyrkan, utan även i samhälleligt avseende. Han efterlyste därför aktion i fronten mot avkristningen, exempelvis genom lagstiftning.⁷⁷ Om detta skriver Pethrus:

Jag är övertygad om, att den som idag går ute i det moderna samhället och där hävdar levande kristendom gör en större och mera fruktbarande gärning än den, som ensidigt står i sin församling och söker rädda de enstaka syndare, som kommer dit.⁷⁸

I *Ny mark* beskrev Pethrus även sina tankar om de orsaker som lett fram till översexualiseringen och moralförfallet. Förutom de orsaker som tidigare nämnts om att översexualiseringen klätts i vetenskaplig dräkt, lyfte Pethrus fram att kulturradikalisterna kapat de naturliga band som sammanhållit släkt och familj, och därmed: ”utlöst alla de upplösande krafter över det moderna samhället som kommit gångna kulturer

⁷² Lewi Pethrus, ”Falsk liberalism”, *Dagen* 4/4 1964.

⁷³ Johansson (1985) s. 122–123.

⁷⁴ Lennerhed (1994) s. 216.

⁷⁵ Pethrus, Lewi, ”Efter första slaget”, *Dagen* 22/9 1964.

⁷⁶ Pethrus, Lewi, ”Efter första slaget”, *Dagen* 22/9 1964.

⁷⁷ Lewi Pethrus, *Ny mark* (Bromma 1966) s. 92; s. 95.

⁷⁸ Pethrus (1966) s. 128–129.

att falla sönder och gå under.”⁷⁹ Detta hade enligt Pethrus gett upphov till en revolution som ”kommer lägga det svenska folket och samhället i ruiner.”⁸⁰

Ytterligare en bidragande faktor till det pågående moralförfallet var enligt Pethrus relativiserandet av normer – argumenterandet för att det inte fanns ett absolut rättesnöre gällande moral. För att problematisera relativismen frågade sig Pethrus hur det vore om det också tillämpades i trafiken, där rött för den ene är grönt för den andre.⁸¹ Pethrus menade vidare att: ”Då man vill införa relativismen i våra barns uppfostran, som står där vid början av livets allfarväg och frågar efter trafikreglerna, så säger man dem: Här finns inga fasta normer.”⁸²

Allt som är fast förflyktigas: teoretisk analys

I det följande placeras Pethrus kritik in i det teoretiska ramverket. Syftet med analysen är att förstå i vilken kontext Pethrus verkade i och varför han skrev det han gjorde, samt att lyfta fram ett slags idealbild för Pethrus syn kring lösningen på moralproblematiken.

Orsakerna till tidens översexualisering fann Pethrus i att förfallet etiketterats med vetenskap. En stor antagonist var enligt Pethrus Sigmund Freud, vars tankar vilselett folket från den grund samhället stått på: kristendomen. Resultatet var en fördärvad generation och en framtida apokalyps, därav bar Pethrus historiska paralleller ofta ett undergångstema. Beskrivningen av lösningen på problemet formulerades med en krigsföringsretorik präglad av uppmaningar till kamp och strid.

Giddens menar att traditionens och religionens roll i det moderna samhället befann sig i en urbäddningsprocess där religionens roll som orienteringspunkt lyfts ut och ersattes av ett kunskaps fokuserat synsätt.⁸³ Nämnade urbäddningar av traditioner i det moderna beskrivs som: ”Att sanktionera ett bruk för att det är traditionellt duger inte; traditioner kan rättfärdigas men endast i ljuset av en kunskap som inte själv bestyrks av traditionen.”⁸⁴

Om vi tolkar Pethrus uppfattning att moralförfallet normaliserats av medicinsk vetenskap i ljuset av Giddens idé om att traditioner i det moderna samhället urholkas genom kunskap som bestrider traditionen, kan vi mellan dessa två dra ett tydligt samband. Traditionsbundna värderingar kring sex- och samlevnad, som äktenskapet, kom exempelvis under sexualdebatten att uppluckras till en mer liberal syn. Detta på grund av att, som Giddens skriver: ”sociala bruk utsätts för kontinuerliga prövningar och reformer i ljuset av inkommande information om just dessa bruk, varigenom deras karaktär konstitutivt förändras.”⁸⁵ Om vi applicerar detta på sexualitetsuppfattningen kan vi se dessa prövningar och

⁷⁹ Pethrus (1966) s. 15.

⁸⁰ Pethrus (1966) s. 15.

⁸¹ Pethrus (1966) s. 36.

⁸² Pethrus (1966) s. 37.

⁸³ Giddens (1996) s. 105.

⁸⁴ Giddens (1996) s. 43.

⁸⁵ Giddens (1996) s. 43.

inkommande information som de främjande och problematiserande uttrycken i sexualdebatten: Michaneks *Jungfrutro och dubbelmoral*, Sjömans 491 samt de reformer som regeringen tog kring kristendomens avveckling i skolan. Dessa faktorer kan tolkas som händelser inom en större urbäddningsprocess av religionen i samhället. Som tidigare nämnts upplevs och uttrycks denna urbäddning tydligt hos Pethrus när hans skriver att ”religionen kommit ut ur släktets medvetande” samt att kristendomen befinner sig under attack i och med regeringens reformer.⁸⁶

Pethrus betraktade det moderna samhället som ett upplösande av de naturliga bindemedel som sammanhåller makar och familjer, vilket med fördel kan belysas och förklaras utifrån begreppet urbäddning, där förmoderna bindemedel genom nya kulturåtgärder lyfts ut ur sin inbäddade natur.

De farhågor Pethrus uttryckte inför det moderna samhället kan även betraktas som sammankopplade med Giddens begrepp Juggernaut: en otyglad drivkraft som rubbar allt fast i samhället, eller som Giddens skriver: ”en skenande maskin med enorm kraft som vi kollektivt i viss mån kan styra, men som hotar att skena bortom vår kontroll och som kan köra sönder sig själv.”⁸⁷ Detta sätter fingret på vad Pethrus förfärades över: moderniteten som en ohejdbar destruktiv kraft.

Den känsla av förhoppning som Giddens sätter till resan i och med Juggernaut – ”Färden är ingalunda oangenäm eller utan behållning; den kan tvärtom ofta vara upplivande och laddad med förhoppningsfulla antecipationer”⁸⁸ – kan kopplas ihop med den främjande sidan i sexualdebatten. Giddens Juggernaut kan därför symbolisera debatten med avseende på åt vilket håll man vill styra denna kraft.

Ytterligare kan Juggernaut symbolisera en kraft som slår ut nedärvda uppfattningar och normer kring omvärlden, eller som Weeks uttrycker det: ”As the ’juggernaut of modernity’... dissolving all certainties and transforming all fixed identities and relationships”.⁸⁹ Det är en kraft som avvecklar tidigare självklarheter, exempelvis kring sex- och samlevnad, vilket kontextualiserar Pethrus tal om moderniteten som en upplösande kraft, samt om tidens behov av absoluta normer. Frånvaron av detta blir enligt Pethrus: ”en grupp ungdom som står desorienterad då det gäller livsmål och livsinnehåll.”⁹⁰

Enligt Weeks är denna ovilja till uppluckring av gränser gällande sex- och samlevnad typisk för den absolutistiska position som uppstod under 1960-talets sexualdebatt. När sexualmoralen ifrågasattes och omvärderades uppstod enligt Weeks ”A liberalization of attitudes”, som övergav ”authoritarian or absolutist values”.⁹¹ Mot denna trend uppstod en motreaktion hos de som uppfattade sexualitet som farligt och därför intog moraliska och politiska ståndpunkter som förespråkade stram lagstiftning.⁹² Vilket också var vad Pethrus efterlyste: ”Om man vill ha en moral, som inte främjar nedbusning och gudlöshet, så

⁸⁶ Pethrus (1963) s. 79.

⁸⁷ Giddens (1996) s. 131.

⁸⁸ Giddens (1996) s. 131.

⁸⁹ Jeffrey Weeks, *Making sexual history* (Cambridge 2000) s. 169.

⁹⁰ Pethrus (1966) s. 32.

⁹¹ Weeks (2000) s. 169.

⁹² Weeks (1986) s. 100.

måste man i hög grad nå detta mål genom representanter i lagstiftande församlingen vilka hävdar kristna normer.”⁹³ I ljuset av Weeks idé om en absolutist position, vill jag hävda att det stämmer väl in på den argumentation och position som Pethrus tog ställning för under sexualdebatten. Hans syn på en skärpt lagstiftning kan i viss mån ses som auktoritär eftersom den syftar till inskränkning av litteratur, press, film och skådespel – vilket är ett angrepp på yttrandefriheten.

Denna absolutist position kännetecknas av en syn på fri sexualitet som samhällsomstörtande. Även detta stämmer väl in på Pethrus sexualitetsuppfattning, där uttryck om översexualiseringens skadliga inverkan hos ungdomen tillika samhället överlag är ett centralt tema.

För att summera kan slutsatsen dras att den sekularisering Pethrus oroar sig över med fördel kan förklaras genom Giddens tal om den urbäddningsprocess som religions- och traditionsbundna normer befann sig i. Ytterligare kan sexualdebatten och sekulariseringen ses som ett kännetecken för det Giddens kallar modernitetens Juggernaut. Enligt Pethrus har denna otyglade drivkraft påhejats av regeringen och media som främjat en fri sexualmoral. En motreaktion uppstod där Pethrus utmärkte sig som ledande gestalt. Rörelsen som bedrev motreaktionerna bör ses i ljuset av det Weeks kallar för en absolutist position, vilka argumenterade för att sexualitetsuppfattningen i samhället bör utgå ifrån ett absolut rättesnöre grundat i kristna värderingar, men även i form av politiska och juridiska reformer med auktoritära toner.

Slutdiskussion

Denna artikel har studerat den tongivande gestalten för den kritiska sidan under 1960-talets sexualdebatt, Lewi Pethrus och hans debattböcker *Ungdom, kärlek äktenskap* (1963), *Ny mark* (1966) samt debattinlägg i den kristna tidningen *Dagen*. Fokus har riktats på hur Pethrus formulerade sina reaktioner kring centrala inlägg i denna debatt, vilka varit Ahlmark-Michaneks bok *Jungfrutro och dubbelmoral* samt Sjömans film *491*.

Syftet har varit att nyansera 1960-talets sexualdebatt för att visa andra sidor av den period som ofta förknippas med sloganen *1968*, hippies, kårhusockupanter, långt hår och en fri sexualitet. I den namninsamling som bedrevs år 1963 visade runt 2 miljoner människor i Sverige sitt missnöje med tidens översexualisering och sekularisering.

Utifrån undersökningens första del som kretsar kring året 1962 och Pethrus reaktioner på boken *Jungfrutro och dubbelmoral*, kan vi dra slutsatsen att farhågorna Pethrus hade inför den växande sexliberalismen var samhällets undergång. För att visa på allvaret i situationen exemplifierade Pethrus med historiska paralleller till samhällen som stått på undergångens rand, exempelvis Sodom och Gomorra, och för att beskriva tidens sekularisering drog Pethrus en parallell till kristendomens förföljelser i Rom. Ytterligare exempel var när kristendomen gjorde intåg i de antika kulturerna och – enligt Pethrus – deras perversa träskmarker.

⁹³ Lewi Pethrus, ”Lagstiftning och moral”, *Dagen* 18/4 1964.

Angående Pethrus syn på hur översexualiseringen och moralförfallet skulle lösas kan vi utifrån undersökningens andra del, som behandlade filmen *491* och uppkomsten av partiet KDS, konstatera följande: för att bekämpa moralförfallet uppmanade Pethrus till uppsamling och kamp. Dessa idéer framfördes med en retorik präglad av krigsföringstematik: strid, slag, frammarsch, seger, gå i täten för kristna normer, samla sig till en avgörande drabbning i denna strid etcetera. Vidare kännetecknades lösningen av en generell uppmaning till alla kristna i samhället att engagera sig politiskt samt verka för en hårdare lagstiftning gällande sånt som främjade moralförfallet.

Genom undersökningens analytiska ramverk, som letts av Giddens teori om modernitetens efterföljder samt Weeks teori om den absolutist position som uppstod under 1960-talets sexualdebatt, har Pethrus kritiska diskurs därmed blivit belyst utifrån ett mer övergripande perspektiv. De urbäddningsmekanismer som visats av Giddens tar sig uttryck i Pethrus inlägg gällande det upplevda utrotningskriget mot kristna i samhället, samt de farhågor över de idéer som Pethrus menade att det moderna samhället medförde.

Juggernaut har jag valt att tolka som en symbol för sexualdebatten, det vill säga hur de olika sidorna önskade styra samhällsomvandlingen. Weeks menar att den kritiska sidan önskade hejda omvandlingen med att bekämpa moral-relativismen och istället införa ett kristet moraliskt rättesnöre. Ett centralt tillvägagångssätt var enligt Weeks att politiskt införa skärpt lagstiftning, vilket också var Pethrus mål med partiet KDS.

Kring Pethrus farhågor inför moderniteten och källan till dessa: Marxism, Freudianism och relativism, står sig undersökningens resultat i linje med tidigare forskning. Men med avseende på ingående analys av formuleringar och förslag till förändring utifrån en sexualteoretisk ansats, har denna artikel bidragit med nya perspektiv på Pethrus kritiska inlägg.

Utifrån det teoretiska ramverket samt den undersökning som bedrivits inom det, vill jag hävda att kännetecknande för Pethrus kritiska retorik är undergångstematik, detta för att belysa farorna med översexualiseringen – men samtidigt en stark vilja till uppsamling, till att stiga upp ur kyrkbänkarna och gå ut i samhället och bekämpa moralförfallet med valsedel och därigenom med lagstiftning.

Det är en strid om framtiden.

Referenser

Litteratur

- Arnberg, Klara, *Motsättningarnas marknad: den pornografiska pressens kommersiella genombrott och reglering av pornografi i Sverige 1950–1980* (Lund 2010).
- Bergström, Göran & Boréus, Kristina, ”Argumentationsanalys”, i Bergström, Göran & Boréus, Kristina (red.) *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund 2005).
- Giddens, Anthony, *Modernitetens följder* (Lund 1996).
- Halldorf, Joel, *Biskop Lewi Petrus: biografi över ett ledarskap – religion och mångfald i det svenska folkhemmet* (Skellefteå 2017).
- Jackson, Stevi & Scott, Sue, *Theorizing sexuality* (Manchester 2010).
- Johansson, Göran V, *Kristen demokrati på svenska: studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982* (Lund 1985).
- Lennerhed, Lena, *Frihet att njuta: sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm 1994).
- Lennerhed, Lena, *Sex i folkhemmet: RFSUs tidiga historia* (Uppsala 2002).
- Lövheim, Daniel, *Att inteckna framtiden: läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965* (Uppsala 2006).
- Sahlberg, Carl-Erik, *Pingströrelsen och tidningen Dagen: från sekt till kristet samhälle 1907–63* (Uppsala 1977).
- Weeks, Jeffrey, 1986, *Sexuality* (London 1986).
- Weeks, Jeffrey, *Making sexual history* (Cambridge 2000).
- Östberg, Kjell, *1968: när allting var i rörelse* (Stockholm 2002).

Källor

- Aftonbladet* 1962.
- Ahlmark-Michanek, Kristina, *Jungfrutro och dubbelmoral*, Malmö. 1962.
- Dagen* 1955.
- Dagen* 1962.
- Dagen* 1964.
- Pethrus, Lewi, *Ungdom, kärlek, äktenskap*, Stockholm. 1963.
- Pethrus, Lewi, *Ny mark*, [2.uppl.] Jakobsberg. 1966.
- Time Magazine* 1955,

Tillgänglig via: [Http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,861357-2,00.html](http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,861357-2,00.html) (hämtad 15-04-21).

[Skrivelse], *140 läkares bemästlan till Konungen: om åtgärder för förstärkt karaktärsfostran m.m.*, Stockholm. 1964.

Gröna vågen 1971–1973

– Politik, romantik och flykt

ANNA ARVIDSSON

LUNDS UNIVERSITET

Abstract

I denna artikel undersöks det offentliga samtalet kring gröna vågen och hur det förändrades från *Tidningen Lands* reportageserie från 1971 som behandlade människors flytt från stad till land, till det att begreppet cirkulerade på dagstidningarnas sidor fram till 1973. Analysen pekar på att gröna vågen fick betydande politisk laddning och kom att fungera som ett helomfattande uttryck för en sinnlig flykt som 1970-talets människor behövde göra under en tid av oro och förväntad dystopi.

Nyckelord: Sverige, 1970-tal, gröna vågen, politik, romantik, bondesamhälle

Inledning

Under 1970-talet existerade idéer om ett liv i större närhet till naturen som i flera avseenden går att direkt applicera på den samtid vi lever i. Onekligen har de senaste årens klimatrappporter åter satt miljöfrågorna i första rummet. Samtidigt har det i pandemins spår vuxit en kollektiv längtan efter att leva i en grönare omgivning.¹ Nu, liksom då, talar man om en ”grön våg” för att beteckna en strömning från stad till land, men som denna artikel ska behandla innefattade detta ordpar mer än så. Hösten 1971 publicerade *Tidningen Land (Land)* en reportageserie som tog fasta på en begynnande rörelse av unga människor som bröt upp från livet i staden för att söka lyckan på landet. Reportageserien som rubriksattes ”gröna vågen” visade människor som på olika sätt skapade sig ett alternativt liv. Syftet med denna artikel är att redogöra för hur det offentliga samtalet kring gröna vågen under 1971–1973 tog sig uttryck. Undersökningens frågeställning är således: vilka dimensioner av gröna vågen uppenbarade sig under dess cirkulering i dagspressen 1971–1973 och vilken betydelse fick dessa dimensioner för begreppets innebörd?

Det tidiga 1970-talets osäkra framtid

Tidningen Land bildades 1971 när två tidigare lantbruksorganisationer slogs ihop till Lantbrukarnas Riksförbund (LRF) och bildade en tidning vars syfte var att förbinda land och stad. I bakgrunden till *Lands* reportageserie låg flera års alarmerande rapporter om tillståndet för jordens natur och framtid.

¹ Enligt Swecos rapport från 2021 förändrades flyttmönstret märkbart – där kommuner utanför större städer, mindre orter och landsbygdskommuner var mer populära flyttdestinationer än storstäderna. Sweco, *Sveriges nya geografi: Pandemins flyttmönster*, nr. 24, (2021).

Miljöproblemen avlöste varandra och forskare varnade för att människans tid på jorden var räknad.² Karl Haikola har betonat berättelsen om 1970-talets decennium som präglad av motstridiga linjer där det sena 1960-talets progressivitet och framtidshopp dröjde sig kvar, samtidigt som ett narrativ av de flera kriserna grundlades genom oljekrisen, kärnvapenhotet och ekonomisk oro efter en längre tids högkonjunktur.³

Kristoffer Ekberg menar att hela det moderna samhället skakades om när insikten om miljöfrågans akuta situation införlivades i människors medvetande i början av 1970-talet. Vissa kritiserade efterkrigstidens fokus på tillväxt och det var i relation till dessa värden som alternativa rörelser skapade sig ett liv på landsbygden mer i enlighet med naturen.⁴ David Larsson Heidenblad pekar på tidens intensiva framtidsdebatt som föranleddes av allmänhetens nyfunna miljökunskap och forskares utsagor om framtiden. I synnerhet stod professor i biokemi Gösta Ehrensvärd och hans bok *Före – Efter: En diagnos* i centrum.⁵ Boken publicerades i flera upplagor och blev hett ämne för debatt i media. Ehrensvärd hävdade att mänskligheten stod inför en dystopisk tillvaro som skulle präglas av svält, anarki och förödelse. Han menade att samhället i framtiden skulle tvingas bli teknologiskt degraderat och hämta inspiration från det gamla agrarsamhällets politiska och sociala struktur för en dräglig tillvaro.⁶

Politik och flykt i krisens närvaro

Under den tidsperiod som undersökningen är fokuserad kring var utflyttningen från städer ett förhållandevis utbrett fenomen. I sin avhandling behandlar Carl Holmberg begrepp så som civilisationskritik, lokalsamhälle och framtidsvisioner i samband med de regionalpolitiska debatter som pågick under större delen av 1970-talet. Holmberg menar att Centerpartiets ungdomsförbund CUF och deras kampanj kring ”lokalsamhället” kom att bli ett betydande inslag i den samhälleliga debatten från och med 1973.⁷ Med utgångspunkt i Centerpartiet och CUFs uppmärksammade regionalpolitiks roll i decenniets samhällsdebatter, nyanserar Holmberg således bilden av 1970-talet som vänstervriden, samtidigt som han framhäver denna tid som startmotorn för upplösandet av höger- och vänsterpolitik.⁸ Föreliggande artikel ämnar att teckna en bild av vad som sker innan och samtida med Holmbergs utpekade tidpunkt. Holmbergs tes blir således bärande för att stärka denna artikels förståelse av gröna vågen som ett politiskt begrepp.

Samtalet kring gröna vågen ägde emellertid rum på flera dimensioner, men fundamentalt var ett slags romantisering av ett förindustriellt agrarsamhälle. I sina studier kring gröna vågen pekar Ulla Wessling på att det finns symbolvärden som kan relateras till ett sorts trygghetssökande. Wessling menar att lämnandet

² David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskaps historia om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund 2021) s. 29–33.

³ Karl Haikola, *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framtidsstudier och välfärdssamhällets dilemma under det långa 1970-talet* (Lund 2023) s. 17–21.

⁴ Kristoffer Ekberg, *Mellan flykt och förändring: Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö* (Lund 2016) s. 19–20.

⁵ Gösta Ehrensvärd, *Före – Efter: En diagnos* (Stockholm 1971).

⁶ David Larsson Heidenblad, ”Framtidskunskap i cirkulation: Gösta Ehrensvärds diagnos och den svenska framtidsdebatten, 1971–1972”, *Historisk Tidskrift*, 135:4 (2015).

⁷ Carl Holmberg, *Längtan till landet: Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg 1998) s. 15–23.

⁸ Holmberg (1998) s. 236.

av stadens höga tempo och moderniteter tillät ett mer naturnära liv på landsbygden som knöt an till barndomens enklare tillvaro genom symbolvärdet i den rödmålade stugan, vedugnen och brödbaket.⁹

Tillvägagångsätt och källurval

För att förstå när gröna vågen tog form har en genomgång av *Lands* nummer före och efter tidningens första omnämnande av ”gröna vågen” utförts.¹⁰ Några nummer efter att ordparet gröna vågen dök upp i *Land* första gången utkom deras reportageserie med samma namn som därefter fick gröna vågen att cirkulera i ett antal dagstidningar. Utöver det gjordes en sökning på ”gröna vågen” och ”grön våg” i Kungliga bibliotekets databas med digitaliserade dagstidningar, *Svenska dagstidningar*, för att skapa en överblick av begreppets användning. För att följa hur begreppet användes och fylldes med idéinnehåll har alla sorters texttyper som återfinns i tidningarna inkluderats i analysen.¹¹

Avgränsningen till tidsperioden 1971–1973 motiveras av att användningen av ordet når sin överlägset högsta topp under slutåret 1973.¹² Den förhållandevis korta tidsperioden tillåter en analys av samtalet om gröna vågen vilket på ett effektivt vis avtäckar begreppets dimensioner. Urvalet av dagspress har sammanfallit med de dagstidningar som finns digitaliserade hos *Svenska dagstidningar*. Andra tidningar som inte digitaliserats, men som potentiellt också skrivit om gröna vågen faller således bort.

Språkbrukshistoria och cirkulationsanalys

Undersökningen utgår metodologiskt från en kombination av språkbrukshistoria och kronologisk cirkulationsanalys för att studera hur samtalet kring gröna vågen fördes och hur åtskilliga aktörer medverkade för att etablera begreppet. Språkbrukshistoria syftar till att studera samtalet och språkbruket kring en viss idé eller ett visst begrepp.¹³ Metoden möjliggör för denna undersökning att åskådliggöra parallella idéströmningar och att se till gröna vågens kontextuella nyanser. Artikeln använder det språkbrukshistoriska angreppssättet för att fokusera på vad som sägs och skrivs om ett ord som förutom begreppsformen kan förstås som en idé eller rörelse.

James A. Secords artikel ”Knowledge in transit” har varit betydande för humanistisk forsknings övergång från att fokusera på produktionen av kunskap till dess cirkulation.¹⁴ Efter Secord har cirkulationsanalys kommit att förknippas med det kunskapshistoriska fältet och blivit en central metod för att följa hur kunskap traderats, formats och förändrats. Även om begreppet gröna vågen inte bör betraktas

⁹ Ulla Wessling, ”Leva nära naturen – om innebörden av det underförstådda i gröna vågens budskap”, i *Svenska Livsstilar: Om naturen som resurs och symbol*, (red) Hjort, Anders (Stockholm 1983), s. 23–48.

¹⁰ ”Den gröna vågen”, *Tidningen Land*, nr. 42, 15/10 1971.

¹¹ Alla texttyper innebär alltså all typ av publicistiskt material så som reportage, artiklar, ledare, krönikor, insändare, annonser, notiser, m.m.

¹² Under 1973 får sökordet ”gröna vågen” 1087 sökträffar, vilket i jämförelse med övriga aktuella år – 1971: 13 sökträffar, 1972: 602 sökträffar, är rekordhögt och till dags dato fortfarande det högsta antalet sökträffar. Svenska Dagstidningar, *Kungliga biblioteket*, <https://tidningar.kb.se/?q=%22gr%C3%B6na%20v%C3%A5gen%22&sort=> (hämtad 2024-04-14).

¹³ Henrik Björk, *Folkhemsbyggare* (Stockholm 2008) s. 7–12.

¹⁴ James A. Secord, ”Knowledge in transit”, *Isis*, 95:4 (2004).

som kunskap i någon strikt mening, så står det klart att dess föränderliga karaktär bär likheter med Secords sätt att förstå kunskap. Dessutom, vilket denna artikel kommer att visa, fungerade gröna vågen, liksom kunskapsbegreppet som ett maktverktyg. I bakgrund till denna begreppsdefinition används därför en kronologisk cirkulationsanalys för att vid sidan av det språkbrukshistoriska angreppssättet undersöka hur gröna vågen manifesteras under perioden.

Samtalet kring gröna vågen hade i denna undersökning kunnat adresseras som ett medialt samtal eftersom sökräffarna på ”gröna vågen” förekommer i tidningar, men dessa kan också betraktas som fragment i hur det samhälleliga samtalet tog sig uttryck mellan människor. Fragmenten möjliggör således inträde till både det publika och privata samtalet som är spår av ett kollektiv av människors tankar och uttryck svåråtkomliga genom andra vägar.

En rörelse, en strömning eller ett uttryck

Rörelsen av människor som under 1970- och 1980-talet lämnade tätorter för att bosätta sig i kollektiv, ofta på landsbygden och med vissa alternativa anspråk rörande försörjning, livsstil och samhällsorganisering brukar benämnas som gröna vågen. Men definitionen är som denna artikel vill förtydliga inte enformig, utan innefattar en mångfacetterad dimension av idéer som emellertid gör att definitionen av det som en rörelse begränsar begreppet. Forskare som behandlat gröna vågen har också definierat den på olika sätt. Holmberg menar att det rör sig om strömningar som ifrågasatte storstadskultur och konsumtionssamhälle genom att implicera lantbrukets traditionella struktur med folkkultur.¹⁵ Wessling hävdar att gröna vågen har sitt ursprung i en förändrad syn på staden.¹⁶ Ekberg ser den som ett begrepp som något lättvindigt fick beteckna rörelsen av alternativ livsstil i form av kollektiv, men betonar att ingen av dessa kollektivboende ville kännas vid begreppet.¹⁷

Ovanstående forskares tankar om gröna vågen är på flera sätt riktiga. Under undersökningens förlopp som inneburit en nära bekantskap med gröna vågen under dess konsolideringsfas, har det blivit uppenbart att den till viss del var ett uttryck för en ruraliseringsvåg. Däremot inte alltid i betydelsen av en fysisk flytt. Snarare kan denna artikel bidra till att motivera gröna vågen som en flytt eller flykt genom sinnet till en förindustriell tid som 1960- och 1970-talets moderna människor betraktade som mer uthärdlig. Detta synliggörs bland annat av den politiska makt som begreppet visade sig ha liksom av intresset för svensk folkkultur som var på uppgång. Under samma decennium florerade proggmusiken med en tydlig vink till gröna vågen,¹⁸ filmen *Äppelriget* kom att bli en succé,¹⁹ och ur ett akademiskt perspektiv kan det

¹⁵ Holmberg (1998) s. 236.

¹⁶ Wessling (1983) s. 18–19.

¹⁷ Se Ekberg (2016) s. 13, 16, 35.

¹⁸ Ett xplock med illustrativt lämpliga texter: Gläns över sjö och strand, ”Morfar, varför är det bara du som är kvar?”, *Är du lönsam lille vän och andra sånger*, MNW, vinyl, 1970, Bernt Staf, ”Landsbygdens avfolkning”, *Vingslag*, Metronome, vinyl, 1972 och Ola Magnell, ”Påtalåten”, *Påtalåten*, Telefunken, vinyl, 1973.

¹⁹ *Äppelriget*, 1972 vann stor uppmärksamhet för sin komiska berättelse om den schweiziske storkapitalisten som planerar att anlägga en enorm fritidsbebyggelse i den lilla fiktiva byn Ånglamark i Skåne. Berättelsen kan härledas till den mediala uppståndelse om Brösarps backar i Tomelilla kommun som ett tyskt konsortium ville köpa för att bygga fritidsby vilket synliggörs i Skånes Fältbiologerna verksamhetsberättelse från 1971, i Landsarkivet Lund, Skånes Fältbiologers arkiv, SE/LLA/30857:01, Verksamhetsberättelser 1964–1983.

etnologiska forskningsprojektet *Den kultiverade människan* betraktas som en tribut till det förindustriella agrarsamhället.²⁰ Gröna vågens främsta uttryck är detta, att samhället präglad av efterkrigstidens ständiga blick framåt nu åter riktade blicken bakåt.

Gröna vågen i debatt och valframgång

När gröna vågen först fick fäste i dagspressen visade den sig fungera väl för politisk debatt. Begreppet gav upphov till en konflikt i december 1971 mellan folkpartisten Mac Hamrin och socialdemokraten Bernt Nilsson under ett regionmöte i Kalmar. De var oeniga om gröna vågens effekt. Hamrin menade att dess idéer kunde bidra till att föryngra glesbygdens befolkning medan Nilsson kontrade med att han inte tror på gröna vågen och sade att människor alltid kommer bosätta sig beroende av ”ekonomiska realiteter”.²¹ Detta första politiska uttryck för gröna vågens formering på dagstidningarnas sidor kom att integreras till begreppets väsen.

Kort därpå, i ett reportage i *Aftonbladet* publicerat den 30 december 1971 blev dåvarande statsminister Olof Palme tillfrågad om vad han ansåg om gröna vågen. Palme menade att han såg positivt på det växande miljöintresset, men att det samtidigt var viktigt att skapa gröna miljöer i stadsbilden.²² Tidigt i detta första skede av gröna vågens förekomst i dagspressen blev den förknippad med Centerpartiet. *Aftonbladets* chefredaktör Gunnar Fredriksson menade att partiets företrädare Thorbjörn Fälldin tycktes rida på (den gröna) vågen med anledning av de flera hyllningar han fått motta i tidskrifter för Folkpartiet och Moderaterna. Fredriksson skrev att ”lågavlönade människor som med rätta är missnöjda i Sverige idag tror naturligtvis inte på högern och folkpartiet men kan tänka sig centern”.²³ Fälldin själv positionerade sig dock mycket försiktigt i det politiska samtal kring gröna vågen som hade börjat florera våren 1972. Samtidigt fanns det många punkter i Centerpartiets regionalpolitik som rimmade väl med den idébild som för hade aktualiserats kring begreppet.

Den 22 mars 1972 skrev Moderaternas partiledare Gösta Bohman en ledare i *Svenska Dagbladet* (*SvD*) där han kommenterade att han tidigare uppmanat till debatt om ”tätortsmänniskans behov av kontakt med naturen”.²⁴ Bohman agiterade mer specifikt mot styrningen av fritidsbebyggelsen som han menade inte efterföljde människors önskemål utan skapade små koncentrerade fritidsbyar som på inte kunde tillgodose de behov människor sökte hjälpa genom rekreation i naturen. Han ville propagera för ”en gles fritidsbebyggelse” som skulle råda bot på ”tristessen i det industrialiserade samhället” och menade sig vilja leda ”en ny grön våg tillbaka till naturen”.²⁵ Bohman tycktes göra sitt yttersta för att fånga upp de idéströmningar kring gröna vågen som ljöd starkast. Trots Bohmans försök, förblev det under resterande 1972 Centerpartiets som var gröna vågens mest självklara koppling.

²⁰ Jonas Frykman, & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Lund 1979).

²¹ ”Riksdagsmän om romantik”, *Barometern*, 23/12 1971.

²² Lars Svedgård & Dieter Strand, ”Så här tycker Olof Palme om...”, *Aftonbladet*, 26/12 1971.

²³ Gunnar Fredriksson, ”Den ohederliga centern”, *Aftonbladet*, 11/3 1972.

²⁴ Gösta Bohman, ”Fritidsfolket vill se glesa bygder”, *Svenska Dagbladet*, 22/3 1972.

²⁵ Gösta Bohman, ”Fritidsfolket vill se glesa bygder”, *Svenska Dagbladet*, 22/3 1972.

Samtidigt propagerade Socialdemokraterna för att begreppet innebar fara och att en återgång till ett bondesamhälle aldrig var möjlig för ett samhälle med så stark teknisk utveckling.²⁶ Finansminister Gunnar Sträng menade att gröna vågen var en centerideologi som ”skulle innebära ett våldförande på individens egen valmöjlighet när det är fråga om att välja yrke”.²⁷ Det är emellertid inte förvånande att det parti som under flera års styre gjort sitt yttersta för att bygga upp ett land med god boendestandard, infrastruktur och stark industri svarade negativt mot gröna vågen som i mångt och mycket innehöll idéer som strävade bort från det samhälle Socialdemokraterna byggt upp.

Men kritiken kom från flera håll. *SvD* skrev den 9 april att det är ”allvarligt att centern far med grova osanningar i sin agitation. Men det är ännu allvarligare att centern genom att rida på den gröna vågen utan att ställa upp något eget alternativ ger näring åt den propaganda mot partierna och deras arbete som bedrivs av miljöaktivisterna”.²⁸ *Expressen* menade att det var tack vare gröna vågen partiet vunnit nya anhängare, trots dess nya partiledare.²⁹ Partiledaren själv förhöll sig fortfarande ambivalent till kopplingen mellan begreppet och hans parti. Fälldin såg ”det från början som ett uttryck för det växande miljöintresset” men förstod att begreppet vidgats till att förstås som decentralisering, vilket samtidigt måste ha betytt något positivt för honom och partiet.³⁰

I oktober 1972 upplöstes plötsligt det socialdemokratiska avståndet till den gröna vågen. *GP* rapporterade från Socialdemokraternas partikongress att inrikesministern Eric Holmqvist diskuterade en omorientering av bostadspolitiken med målet att fler skulle kunna få bo ”i ett eget hus med egen täppa”.³¹ I *SvD* återgavs statsminister Palmes tal i vilket han visade sig vara positivt inställd till den gröna vågen, om än med omformuleringen att ”den gröna vågen egentligen är röd”.³² Ett par dagar senare publicerades en lång artikel där Socialdemokraternas partisekreterare Sten Andersson bekräftade att partiet ville ge begreppet en socialistisk definition. Han påtalade samtidigt det diffusa idéinnehållet som gröna vågen dittills haft.³³ Socialdemokraterna hade därmed bytt riktning helt men de övriga partierna förhöll sig konsekventa med sina tidigare synpunkter kring gröna vågen. Moderaternas partiledare Bohman uttryckte gröna vågen som ”en opinion mot det byråkratiska centralstyrda förmyndarsamhället”.³⁴ Vänsterpartiet Kommunisterna stretade emot och partisekreteraren Tore Forsberg sade under ett möte att ”den gröna vågen är en bluff”, och att Centerpartiet egentligen stod på ”kapitalets sida”.³⁵

Fälldin erkände under början av 1973 släktskapet mellan partiets decentraliseringspolitik och gröna vågen som dagspressen och andra politiker redan etablerat i det svenska samhällets medvetande. Fälldin menade dock att han inte ville att partiet skulle associeras med den del av gröna vågen som förpassades

²⁶ ”Olof Palme balanserar”, *Dagens Nyheter*, 5/4 1972.

²⁷ ”Gröna vågen retar Sträng”, *Dagens Nyheter*, 3/8 1972.

²⁸ *Svenska Dagbladet*, 9/4 1972.

²⁹ ”Gröna vågen ger stark centervind”, *Expressen*, 19/6 1972.

³⁰ Åke Ekdahl, Kerstin Kåll, Dick Ljungberg, & Staffan Teste, ”Thorbjörn Fälldin: Ingen strävan från oss skärpa tonen i debatt”, *Dagens Nyheter*, 4/8 1972.

³¹ ”Gröna vågen griper tag i regeringen”, *Göteborgsposten*, 7/10 1972.

³² ”Palme gör försiktig inbjudan till samverkan på bred front”, *Svenska Dagbladet*, 8/10 1972.

³³ Lars Svedgård, ”Sten Andersson vill socialisera ’gröna vågen’”, *Aftonbladet*, 24/10 1972.

³⁴ ”Gröna vågen griper tag i moderatledaren”, *Göteborgsposten*, 17/11 1972.

³⁵ ”Vpk angriper centern och skp”, *Dagens Nyheter*, 12/2 1973.

som romantik: ”drömmen om Sörgården är naturligtvis en dröm och den bör självfallet inte förverkligas genom att man försöker återgå till något passerat”.³⁶

Under 1973 tunnades gröna vågens förekomst i politisk mening i dagspressen ut och i stället tog andra typer av idéer och föreställningar vid, som gröna vågens relation till vegetarianism, musik och hemslöjd.³⁷ Socialdemokraterna försökte vinna opinionens stöd genom att anamma delar av den gröna vågen som de kunde instämma med, men hade samlat sig kring att benämna vågen som ”röd”. Samtidigt fortsatte Bohman att påbjuda sitt släktskap till gröna vågen.³⁸ I juni 1973 tillkännagavs hans kommande bok *Alla mans rätt: Ingen röd väg ut i det gröna*, vars innehåll till största del skulle behandla gröna vågen. Bohmans motto lød ”en liten svensk markplätt åt alla – för vi är ju alla bönder eller ättlingar till bönder”.³⁹

Thorbjörn Fälldins sökte i allmänhet inte koppla sig själv och Centern allt för hårt samman med gröna vågens mest dominerande idéinnehåll.⁴⁰ Men när valresultatet för 1973 års val tillkännagavs visade det sig emellertid att Centerpartiet på sätt och vis faktiskt ridit på den gröna vågen, liksom Moderaterna som också vunnit framgång, med 25,1% respektive 14,3 % röster. Det kom dock inte att räcka för partierna att bilda en borgerlig regering. Socialdemokraterna vann valet 1973 med 43,6% av rösterna.⁴¹ Mandaten var emellertid lika många mellan blocken, vilket ledde till det parlamentariska förhållande som benämns som jämviktsriksdag.⁴² Följande valår blev däremot högerblocket störst när Centerpartiet kunde bilda koalition med Moderaterna och Folkpartiet. En borgerlig regering efter en period om 40 år av socialdemokratiskt styre.

Sörgårdsromantik och den gröna vågens flyktighet

Återkommande under gröna vågens primära cirkulering är det möjligt att förbinda den till en dimension av romantisering och flykt. I *Lands* reportageserie rapporterades det om människor som flyttat ”sina bopålar till landsbygdsmiljö”.⁴³ Medan gröna vågen som begrepp och rörelse initialt under reportageserien framställdes som ett engagemang för miljöfrågor, landsbygd och natur fanns det samtidigt en uppenbar mänsklig längtan efter något annat. Tiden för gröna vågens primära cirkulering utmärktes nämligen även av idéer knutna till romantisering och flykt.

Land ville inte låta rörelsen av unga människors utflytt till landet målas upp på ett idylliskt sätt.⁴⁴ Detta blev dock inte fallet när gröna vågen som begrepp förankrades i människors medvetande genom dess allt högre förekomst i dagspressen. Redan i december 1971 kopplades begreppet till det gamla bondesamhället när revyn ”Livet på landet” skulle ha premiär. Arbetsledaren Sven Magnusson menade att de ”rider på den

³⁶ Lars Johansson, ”Fälldin: Fp-ledaren ger skev bild av centerpartiets regionalpolitik”, *Göteborgsposten*, 4/3 1973.

³⁷ Exempelvis vegetarianism: ”Bara några rader om”, *Aftonbladet*, 1/11 1973, musik: ”Lovsånger till grödan”, *Aftonbladet*, 6/1 1973 och hemslöjd: ”Spånad i Kättilsmåla”, *Barometern*, 7/3 1973.

³⁸ Boken, om 76 sidor, ska ha publicerats 1973 och finns idag på ett flertal universitetsbibliotek.

³⁹ Thore Davidsson, ”Gösta Bohmans nya bok: Rena bygderomantiken”, *Aftonbladet*, 24/6 1973.

⁴⁰ Elisabeth Frankl, ”Strängt personligt”, *Expressen*, 1/7 1973.

⁴¹ Sven Nordin, ”Valdramat: Så röstade Sverige”, *Aftonbladet*, 18/9 1973.

⁴² *Nationalencyklopedin*, jämviktsriksdagen ><http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/jämviktsriksdagen> < (hämtad 2024-05-12).

⁴³ ”Den gröna vågen”, *Tidningen Land*, nr. 42, 15/10 1971.

⁴⁴ Bitte Gustavsson, ”De har flyttat ut I”, *Tidningen Land*, nr. 48, 1971.

gröna vågen, det vill säga människors längtan ut till landet och egna torpet, där man bär sitt vatten, hämtar ved till spisen och får känna mossa mellan tårna”.⁴⁵ Stundom luftades realismens röst i dagspressen när kommentarer från allmänheten, tjänstemän och politiker påminde om att en övergång till deltid- eller heltidsjordbruk var svårt och ekonomiskt tärande. En insändare till *Borås Tidning* skrev att det var svårt att överleva som jordbrukare, särskilt med de stigande matpriserna.⁴⁶

Gröna vågen var trots det mer än en orealistisk dröm, den hade reell spegling i samhället. I *GT* rapporterades det om att avfolkningen i Stockholm hade ökat.⁴⁷ *GP* skrev om ett ökat antal deltagande i en kurs för blivande lantbrukare, som lantbruksnämnden menade berodde på gröna vågen.⁴⁸ Under hela perioden 1971–1973 rapporterades en ökning av ansökningar till landets jordbruksskolor och ett flertal artiklar i dagstidningar handlade om par eller familjer som flyttade till landet för att starta jordbruk.⁴⁹ Begreppets idéinnehåll om en återgång till forna tiders bondesamhälle beskrevs även som att det hade visst stöd i forskning. I *Arbetet Västsvenska edition* publicerades en insändare som menade att gröna vågen inte rörde sig om romantik. Insändaren skrev att ”Den moderna tekniken ska utnyttjas där den inte förstör. I stället för åstadkomma ett liv i nöd och elände vill den gröna vågen förhindra ett sådant.”. Insändaren refererade till framtidsdebatt som aktualiserats efter Gösta Ehrensvärds uppmärksammade bok *Före – Efter*.⁵⁰

Sommaren 1972 diskuterade Åke Landqvist varför gröna vågen fick näring att gro.⁵¹ Landqvist menade att gröna vågen uppstått mer eller mindre från intet och på ett sätt som fick människor att plötsligt förändra sig. Han menade också att romantiken kring det gamla bondesamhället hade ursprung i en ett grovt förenklat synsätt. Landqvist skrev att gröna vågen kom från det han benämnde som ”känslösamhället” bestående av bekväma ungdomar som aldrig upplevt det tidiga seklets hårda liv och efter att gått och sett *Äppelkriget* gjorde ”den trasproletära looken” till högsta mode.⁵²

Flera skribenter kommenterade Ehrensvärds bok i vilken han pläderade för att en dräglig framtidstillvaro skulle tvingas ta inspiration från det gamla bondesamhällets levnadssätt för att en utarmning av jordens resurser inte skulle bli till verklighet.⁵³ Emellertid befläckades fördömdes denna lösning av kritiska röster som talade om ”Sörgårdsidyll” och ”Sörgårdsromantik” med nedlåtande ton.⁵⁴

⁴⁵ ”Den gröna vågen”, *Expressen*, 29/12 1971.

⁴⁶ Utan bondkomik, ”Den gröna vågen”, *Borås Tidning*, 28/2 1972.

⁴⁷ ”Stockholm avfolkas”, *GT*, 19/3 1972.

⁴⁸ ”Allt fler ungdomar flyr till lantbruket”, *Göteborgs-Posten*, 23/3 1972.

⁴⁹ Ett axplock av artiklar berör detta vilket diskuteras mer i undertecknads uppsats Anna Arvidsson, *Gröna vågen 1971–1973: En kronologisk språkbbruks historia*, Lunds universitet, 2023. Se Christer Pilbark, ”Stadsbarnen invaderar lantbruksskolan”, *Arbetet* 28/10 1973, Torbjörn Nordström, ”Hälften av alla unga i storstad vill inte bo där...”, *Svenska Dagbladet*, 20/9 1972, Lennart Lundegårdh, ”Flygmaskinisten kom ner på jorden: Lantbruksdrömmen blev verklighet”, *Svenska Dagbladet*, 18/9 1972 och Bitte Gustavsson, ”De har flyttat ut I”, *Tidningen Land*, nr. 48, 1971.

⁵⁰ Karin Johansson, ”Gröna vågen”, *Arbetet västsvenska editionen*, 15/4 1972.

⁵¹ Åke Landqvist, ”Den gröna vågen: ur tillväxtens sjuka samhälle föddes en ny längtan till naturen”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 23/6 1972.

⁵² Åke Landqvist, ”Den gröna vågen: ur tillväxtens sjuka samhälle föddes en ny längtan till naturen”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 23/6 1972.

⁵³ Larsson Heidenblad (2015) s. 594.

⁵⁴ *Sörgården* var en läsebok författad av Anna Maria Roos, publicerad 1912. Berättelsen har nationalromantiska och fostrande drag om en lycklig bondfamilj i en idyllisk röd stuga. ”Sörgården”, *Nationalencyklopedin* ><http://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/sörgården>< (hämtad 2024-04-29).

Samtidigt utkristalliserades en konflikt mellan hur samtalet om gröna vågen fördes hos allmänheten och hur dagspressen dirigerade samtalet. Personer som skulle kunna kategoriseras som gröna vågare, så som nyblivna lantbrukaren Torgny Holmqvist på Gotland, var trots allt kritisk till att gröna vågen fick unga människor att vallfärda till landsbygden utan kunskap och kapital.⁵⁵ Torgny var en av flera som inte ville identifiera sig med gröna vågen.

Lars Fimmerstad poängterade i *GHT* att den ökning som skett av deltidbönder inte gjorde lantbruksnämnden särskilt optimistisk. Lantbruksnämnden kommenterade att risken var att deltidjordbrukarnas förvärv av mindre markplättar skulle hämma den storskaliga produktionsnyttan av jordbruksmarken.⁵⁶ Detta bidrog till att separera gröna vågens anhängare från lantbruksorganisationers intressen. I *Land* tonades rubriksättningar med gröna vågen ner under en tid i takt med att tonläget blev skarpare i dagspressen, även om reportage och artiklar hade samma typ av innehåll som under tidningens mest hårdföra gröna vågen-kampanj.

Men begreppet förekom oftare på ledarsidan och bland insändarna. Den 25 augusti ifrågasatte en insändare om inte *Land* borde vara mer försiktiga med att ”propagera för den gröna vågen? Är det meningen att vrida tillbaka klockan genom att förvandla Industri-Sverige till ett agrarland som det var ännu i början av detta sekel”. Redaktionen svarade att insändaren missförstått begreppet och menade sig förespråka ett rationellt jordbruk med likvärd utdelning och ett samhälle där man fick välja egen bostadsort och livsstil.⁵⁷ Redaktionen avslutades med att varna om ”Gösta Ehrensvärds dystra visioner”.⁵⁸

Folkkultur och ambivalenta identifieringar till gröna vågen

Trots att Ehrensvärd såg det gamla bondesamhället som dystopisk tycktes idén föredras av gröna vågens anhängare. Under 1973 kom samtalet kring gröna vågen och kring en återgång till det gamla bondesamhället att verkligen ta fart, i samband med att ett intresse för folkkultur utvecklades inom rörelsen. En installation av hantverksföremål på ett förindustriellt tillverkat bord på en julutställning fick namnet ”Den gröna vågen”. Utställningsansvarig Britt-Marie Bergh menade att ”alla dessa ting är naturprodukter, individuellt utformade, utan massproduktionens inflytande”.⁵⁹ Ett par månader därpå rapporterade *Arbetet* om att folkdräkterna åter kommit på modet efter gröna vågen och hemslöjdschefen kommenterade att försäljningen ökat med 400%.⁶⁰

Associationerna mellan gröna vågen och svensk folkkultur var inte helt taget ur det blå. Dess mest centrala idé hade från start rört sig kring en längtan eller inspiration från det gamla bondesamhällets sätt att leva. Att mer i detalj efterfölja symboliken kring bilden av ett förindustriellt liv i enlighet med

⁵⁵ Britt Marie Svedberg, ”Garvad och grön bonde eniga: Romantik föder inget jordbruk”, *Dagens Nyheter*, 11/7 1972.

⁵⁶ Lars Fimmerstad, ”Den gröna vågen: Det är svårt att återgå till att leva av jorden”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 22/7 1972.

⁵⁷ ”Några röster om gröna vågen”, *Tidningen Land*, nr. 35, 25/8 1972.

⁵⁸ ”Några röster om gröna vågen”, *Tidningen Land*, nr. 35, 25/8 1972.

⁵⁹ ”Gröna vågen i Sverige”, *Tidningen Land*, nr. 1, 1973.

⁶⁰ ”400 procents försäljningsökning av folkdräkter efter Gröna Vågen”, *Arbetet*, 19/5 1973.

egenproducerade råvaror, tillika klädesplagg och bruksföremål skulle kunna ses som en naturlig följd av den till viss del verkliga och till viss del sinnesgrundade flykten som skedde från en orolig tid.

Ur ett kommersiellt perspektiv synliggörs vidden av gröna vågens koppling till den romantiserade bilden av det gamla bondesamhället. Företag satte ordparet som front i sina annonser och nyttjade på så sätt gröna vågen för att sälja allt från bilar till villor.⁶¹ Det gjorde sig emellertid bäst i samband med folkkulturella inslag. *Expressen* följde fenomenet med ett helsidereportage med rubriken ”BLÅGUL är färgen på den nya vågen”, som behandlade hur reklam i allt högre grad innehöll svenska flaggan och idylliska bilder med ängar. En masskommunikationsforskare från Ekonomiska forskningsinstitutet menade att reklamen speglade samhällseliga tendenser, vilket i detta fall skulle stärka att en smygande nationalism var på uppgång.⁶²

Ur ett individuellt perspektiv var däremot relationen till gröna vågen, i förhållande till den politiska och kommersiella, åt det ambivalenta hållet. Relativt få av de artiklar som förekom under gröna vågens begynnelseperiod innehöll kommentarer från människor som själva beskrev sig som ”gröna vågare” eller som en del av gröna vågen, även om det till viss grad förekom sympatisörer med rörelsen. I mars 1973 efterfrågades ”Naturmänniska ibland, i jeans och tröja, studerande eller gröna vågen-fantast” i en kärleksannons från signaturen ”Värmorgon-997”.⁶³ Det var emellertid sällan någon i tidningarna ville beskriva sig själva som en gröna vågare. Månaden därpå publicerades ett reportage som handlade om en före detta gröna vågare, Gary Engman, som valt att flytta närmare stan för ett liv närmare kompisar, diskotek och konstfryst isbana.⁶⁴ Engman kritiserade gröna vågens rörelse som han menade bidrog till ett nytt klassamhälle. ”Hit flyttar direktörer och redaktörer, det högavlönade tvåbilsfolket.”⁶⁵ Inte heller personer som levde på landsbygden innan gröna vågen var särskilt positiva till den, vilket synliggjordes i en insändare från en tolvårig lantbrukardotter från Österlen som menade att ”Vi som bor på landet vill tjäna pengar också. [...] Gifterna behövs! Gröna vågen är en bluff!”⁶⁶

I dessa första år av gröna vågens levnadstid som idésfär fanns det en genomgående ovilja att förknippas direkt med den. Som ovanstående synliggör sker det i första hand i anonymitet och med en viss distans. Samtidigt gjorde samtidens trender och rörelser som återkommande kopplas till gröna vågen sig ständigt påminna. Trots rapporterna om gröna vågens effekt på landets lantbruksskolor, menade eleverna att de ville arbeta med djur ”långt innan gröna vågen”.⁶⁷ Liknande inställning återfanns hos personer som innehade gröna vågens främsta identitetsmarkör, deltidsjordbrukaren. Till *GP* menar Lars som tidningen intervjuar i samband med hans och hans partners nya livsstil som månskensbönder att ”Gårdsköpet var inget plötsligt infall i samband med den ’gröna vågen’”.⁶⁸

⁶¹ Annons för Fehn Motor AB, Göteborgs-Posten, ”Följ den gröna vågen! Köp billigare bil på landet”, 2/3 1973; Annons för hus, ”Den gröna vågen”, *GT*, 17/2 1973.

⁶² Henrik Brors, ”Blågul är färgen på den nya vågen”, *Expressen*, 12/8 1973.

⁶³ Värmorgon-997, ”Personligt”, *GT*, 25/3 1973.

⁶⁴ Gary Engman, ”Vi tröttnade på isoleringen”, *Aftonbladet*, 15/4 1973.

⁶⁵ Gary Engman, ”Vi tröttnade på isoleringen”, *Aftonbladet*, 15/4 1973.

⁶⁶ ”Hej Aftonbladet: Gifter behövs i maten!”, *Aftonbladet*, 25/3 1973.

⁶⁷ Torsten Andersson, ”Storstadsbönan blev lagårdsbas, sköter 85 djur på hallandsgård”. *Göteborgs-Posten*, 6/5 1973.

⁶⁸ ”Dröm blev verklighet: Storstadsungdomar månskensbönder”, *Göteborgs-Posten*, 8/7 1973.

Sammanfattning

I denna artikel har jag försökt teckna en bild kring hur samtalet om gröna vågen såg ut under en tid som kan betraktas som begreppets konsolideringsfas under åren 1971–1973. Gröna vågen kom att fungera som lösning och flykt undan den framtida dystopi som målats upp bland forskare i media. Samtidigt går det att se rörelsen som en reaktion på ett samhälle som människor inte längre kunde förlika sig med. Blicken riktades bakåt mot ett samhälle som levde i samklang med naturen. Men gröna vågen kom också att bli ett verktyg att vinna politiska anhängare med. Gröna vågens cirkulering från *Land* till dagspressen kännetecknades framför allt av två dimensioner. Den första är den politiska dimensionen som bidrog till att forma gröna vågens idéinnehåll samtidigt som begreppet nyttjades för dess politiska slagkraft. Tidigt under 1971–1972 utkristalliserades en höger- och vänsterpolitisk fära till begreppet. Socialdemokraterna höll från början en sträng linje. Regeringspartiet ville inte bidra till en rörelse som syftade till att förlägga den tekniska utvecklingen bakåt och menade samtidigt att en avfolkning av städerna och industrin vore olycklig. Moderaterna var kontinuerligt jämna i sin hållning och argumenterade för att gröna vågens idéer kunde gynna fritidshusägarna. Frihet att bestämma själv över sin bostadsort rimmade givetvis väl med alla borgerliga partier. Folkpartiet såg positivt på en rörelse som kunde föryngra landsbygdens befolkning. Centerpartiet och dess nyblivna partiledare Thorbjörn Fälldin blev tidigt kopplade till gröna vågen i pressen. Dess idéinnehåll sammanföll väl med den decentraliseringspolitik partiet arbetade för att förverkliga. Men förhållandet till begreppet inom partiet var länge ambivalent och det fanns en motvilja att förknippas med en romantisering av det gamla bondesamhället. Särskilt efter en tid av rationaliseringspolitik och tekniska landvinningar som gynnade ett storskaligt jordbruk, men som samtidigt lämnat bakom sig en lång period av utslitna kroppar.

I oktober 1972 bröts det socialdemokratiska avståndet till gröna vågen. Då ville partiet i stället kalla den röd och menade att det i själva verket rörde sig om en allmän längtan efter en bättre tillvaro. Det socialdemokratiska ombytet tydde på att begreppet hade fått politisk kraft, vilket också synliggjordes genom dess förekomst på politiska kongresser, i tal och i debattartiklar. Främst blev det tydligt i valet 1973 som var häpnadsväckande på flera sätt. Centerpartiet och Moderaterna nådde nya röstrekord och samtidigt fick de två blocken lika många mandat vilket ledde till en speciell regeringssituation där båda sidorna hade regeringsmakt. I valet därpå 1976 nådde Centerpartiet åter rekordsiffror och bildade en koalitionsregering med Moderaterna och Folkpartiet, vilket gjorde slut på en socialdemokratisk regeringsera. Vinsten kan emellertid inte ensamt förklaras av gröna vågen, men det är uppenbart att gröna vågens idésfär hade betydelse för händelseförloppet.

Den andra dimensionen till gröna vågen, den romantik-flyktiga, vävs in i den politiska och kan betraktas som gröna vågens mest karaktäriserande dimension. Det rör sig om gröna vågen som en lösning på vad som ansågs vara problematiskt i det moderna samhället, som vissa ansåg kunde förbättras genom att ta inspiration från det förindustriella agrarsamhället. Trots den återkommande kritiken om att gröna vågen innebar en överromantisering av äldre tider, menade andra att så inte var fallet. Gröna vågens

anhängare stödde sig på Ehrensvärds *Före – Efter* som pekade på att människor skulle tvingas till en återgång av 1700-talets bondesamhälle, och således tillfogades åt begreppet en vetenskaplig grund. Idén, som enligt Ehrensvärd var en ren dystopi, tycktes ändå vara lockande för många.

Både Ekberg och Wessling talar om en flykt från det moderna samhället, men deras forskning befinner sig några år framåt jämfört med den period som undersöks i artikeln. I min diskussion av samtalet kring gröna vågens konsolideringsfas under 1971–1973 blir det uppenbart att det i huvudsak rörde sig om en sinnlig flykt som tog vid genom *romantiseringen* av det gamla bondesamhället. Den sinnliga flykten synliggjordes i det ökade intresset för folkkulturen, dansen och hemslöjden som omfamnades av gröna vågens idésfär, men uttrycktes också i proggmusiken, filmens värld och i forskningen.⁶⁹ Gröna vågens första fas tog enstaka uttryck i flyttar till landet och nya deltids- och heltidslantbrukare, men framför allt utgjordes den av en allmän nyfikenhet på livet förr. Men trots att gröna vågen som sökord förekom frekvent i pressen under perioden 1971–1973 och på ett explosionsartat sätt under sista undersökningsåret, verkade det som att få människor, både från land och stad, ville enskilt identifiera sig med den. Gröna vågens konsolideringsfas delade därmed människor samtidigt som det förenade politiken.

Undersökningen stannar vid 1973. Men faktum är att gröna vågens idé-sfär under sent 1970-tal och tidigt 1980-tal i allt högre grad kom att förknippas med kollektiv och biodynamisk odling. I det samtal som denna undersökning försökt att spåra görs det i stället tydligt att närmandet till ett förindustriellt bondesamhälle var möjligt på andra vägar utan att bryta upp en fast tillvaro och att långt fler drabbades av gröna vågen än vad som tidigare förståtts.

⁶⁹ Detta beskrivs även under avsnittet ”En rörelse, en strömning eller ett uttryck” i denna artikel.

Referenser

Litteratur

Björk, Henrik, *Folkbemsbyggare* (Stockholm 2008).

Ehrensverd, Gösta, *Före – Efter: En diagnos* (Stockholm 1971).

Ekberg, Kristoffer, *Mellan flykt och förändring: Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö* (Lund 2016).

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan* (Lund 1979).

Haikola, Karl, *Framtidens fragmentering: Sekretariatet för framtidsstudier och välfärdssamhällets dilemma under det långa 1970-talet* (Lund 2023).

Holmberg, Carl, *Längtan till landet: Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg 1998).

Larsson Heidenblad, David, ”Framtidskunskap i cirkulation: Gösta Ehrensverds diagnos och den svenska framtidsdebatten, 1971–1972”, *Historisk Tidskrift*, 135:4 (2015).

Larsson Heidenblad, David, *Den gröna vändningen: En ny kunskaps historia om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund 2021).

Nationalencyklopedin, ”Sörgården”,

><http://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/sorgarden>< (hämtad 2024-04-29).

Secord, James A., ”Knowledge in transit”, *Isis*, 95:4 (2004).

Sweco, *Sveriges nya geografi: Pandemins flyttmönster*, nr. 24, (2021).

Wessling, Ulla, ”Leva nära naturen – om innebörden av det underförstådda i gröna vågens budskap”, i *Svenska Livsstilar: Om naturen som resurs och symbol*, (red) Hjort, Anders (Stockholm 1983).

Källor

Musik

Gläns över sjö och strand, ”Morfar, varför är det bara du som är kvar?”, *Är du lönsam lille vän och andra sånger*, MNW, vinyl, 1970

Bernt Staf, ”Landsbygdens avfolkning”, *Vingslag*, Metronome, vinyl, 1972

Ola Magnell, ”Påtalåten”, *Påtalåten*, Telefunken, vinyl, 1973.

Film

Äppelkriget, 1972

Arkivmaterial

Landsarkivet Lund, Skånes Fältbiologers arkiv, SE/LLA/30857:01, Verksamhetsberättelser 1964–1983.

Religiös, nationell eller etnisk tillhörighet?

– De bosniska flyktingarna i svensk dagspress 1992–1994

ELIAS KIHHLBERG

LUNDS UNIVERSITET

Abstract

I artikeln undersöker författaren hur den bosniska flyktinggruppen skildrades i två svenska dagstidningar under kriget i Bosnien på 1990-talet. Utgångspunkten är att den bosniska diasporan tenderar att associeras med en muslimsk population när termen ”bosnier” egentligen har en nationell och regional innebörd. Undersökningen visar att den bosniska identiteten huvudsakligen skildrades som en etnisk identitet och att de bosniska flyktingarna således framställdes som en homogen flyktinggrupp. Resultaten tolkas mot bakgrund av Maria Todorovas teoretiska begrepp *balkanism*.

Nyckelord: balkanism, Bosnien, bosniaker, Jugoslavien, dagstidningar.

Inledning

Mellan åren 1993 och 1994 ansökte fler än 40 000 människor från forna Jugoslavien om asyl i Sverige.¹ Av dessa kom cirka 28 000 från den tidigare delrepubliken Bosnien-Hercegovina. Av det forna Jugoslaviens sex delrepubliker var och är Bosnien den mest etniskt mångfaldiga. Medan Serbien, Kroatien, Slovenien, Montenegro och Makedonien huvudsakligen befolkas av en och samma etniska grupp lever i Bosnien flera olika etniska grupper. Enligt en folkräkning från 1991 utgjordes 40 procent av Bosniens befolkning av bosniaker (bosniska muslimer), medan 32 procent identifierade sig som bosniska serber respektive 18 procent som identifierade sig som bosniska kroater.²

Syftet med den här artikeln är att studera hur de bosniska flyktingarna framställdes i svensk dagspress under perioden 1992 till 1994. Fokus ligger på att undersöka om de bosniska flyktingarnas identitet har framhållits som en religiös, nationell eller etnisk identitet. Min utgångspunkt är att termen bosnier oftast förknippas med en muslimsk population trots att begreppet egentligen har en nationell och territoriell innebörd.³ Det undersökta fenomenet kommer tolkas mot bakgrund av Maria Todorovas teoretiska begrepp *balkanism*.

¹ Migrationsverket, ”Asyl”, *Migrationsverket*, 2022-05-19, < <https://www.migrationsverket.se/Om-Migrationsverket/Statistik/Asyl.html#Text1> > (13/05 2022).

² Sven Gustavsson & Ingvar Svanberg, ”Bosnier i Sverige och deras bakgrund” i *Bosnier: En flyktinggrupp i Sverige och dess bakgrund*, red. Sven Gustavsson & Ingvar Svanberg. (Smedjebacken 1995), s. 9.

³ Gustavsson & Svanberg (1995) s. 9.

Balkanism och tidigare forskning om Balkan

I boken *Imagining the Balkans* lanserade historikern Maria Todorova begreppet balkanism. Todorova använder begreppet för att beskriva den diskurs som enligt henne har format västvärldens syn på Balkan efter upplösningen av det Osmanska riket och 1900-talets krig i regionen. Enligt Todorova har diskursen om Balkan präglats av motsägelser, felaktiga slutsatser och en aggressiv stereotypisering, både som ett resultat av regionens historia och dess geografiska placering mellan Västeuropa och Asien.⁴ Todorovas teori går att betrakta som en vidareutveckling av Edward W. Suids orientalismbegrepp. Till skillnad från *orientalismen* som handlar om det abstrakta Orienten så har diskursen om Balkan påverkats av att det är en fysiskt avgränsad region i Europas utkant.⁵ Medan bilden av Orienten har konstruerats som Europas motsats har uppfattningar om Balkan följaktligen varit mer tvetydiga. Todorova menar bland annat att Balkan har betraktats som en geografisk och kulturell bro mellan det begreppsmässiga Väst och Öst.⁶ När Todorova publicerade sin bok 1997 framhöll hon att den stereotypa diskursen om Balkan fortfarande inte hade fått samma fäste inom alla akademiska discipliner. I stället betonade hon hur balkanism var ett diskursivt fenomen som var mest framträdande inom den journalistiska litteraturformen.⁷ Todorovas teoretiska grepp kommer i nedanstående analys användas för att synliggöra hur framställningen av den bosniska flyktinggruppen i svensk dagspress kunde vara både motsägelsefull och missvisande.

Mot bakgrund av artikelns övergripande syfte – att redogöra för hur den bosniska flyktinggruppen har porträtterats i svensk dagspress – är det även relevant att belysa två av de resonemang som historikern Sanimir Resic lyfter i sin bok *Jugoslaviens undergång: Kriget, freden och framtiden*. Resic menar att det vid tiden för krigsutbrottet i Jugoslavien 1991 fanns en allmän uppfattning om muslimska bosnier i Europa som ett främmande muslimskt element i en bredare kristen europeisk gemenskap. Fenomenet bör enligt Resic både betraktas mot bakgrund av den pågående muslimska invandringen till Västeuropa samt som en historiskt förankrad aversion mot islam i Central- och Sydosteuropa. Uppfattningen av det muslimska elementet i Bosnien som något främmande resulterade i att många européer under krigets inledande fas valde att betrakta Bosniens majoritetsbefolkning som just muslimer. Resic skriver följande: ”För de bosniska muslimerna spelade det ingen roll hur moderna och sekulariserade de var, nu definierades de framförallt som muslimer.”⁸

Resic skriver även hur det under krigets inledande fas blev allt vanligare att människor i Bosnien slutade kalla sig själva för bosnier i takt med att spänningarna ökade mellan bosnienkroater och bosnienserber. Resic skriver: ”Den nationella distinktionen fick betydelse och bosnierna blev därmed bosnienkroater, bosnienserber eller bosnienmuslimer.” Eftersom de bosniska muslimerna inte kunde

⁴ Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York 1997), s. 7.

⁵ Todorova (1997) s. 12.

⁶ Todorova (1997) s. 17.

⁷ Todorova (1997) s. 19.

⁸ Sanimir Resic, *Jugoslaviens undergång: Kriget, freden, framtiden* (Lund 2018), s. 70.

koppla sin etnicitet till en annan nation så artikulerade de i högre grad sin bosniska identitet och termen bosniak började användas i allt högre utsträckning.⁹

Balkan och det Osmanska arvet

För att förstå uppkomsten av den etniska mångfalden på västra Balkan och förekomsten av relaterade konflikter krävs en kortare historisk bakgrund. Grunden till västra Balkans heterogena befolkningssammansättning går att spåra ända tillbaka till 500-talet då regionen befolkades av slaviska stammar. Redan i ett tidigt skede av den slaviska expansionen över Balkan uppstod termer som serber och kroater för att namnge de övre samhällsskikten.¹⁰ Medan kroater och serber befäste sin makt i de geografiska områden som idag utgör kärnorna för respektive nationalstat, utgjorde dagens Bosnien framförallt ett svåråtkomligt gränsområde.¹¹

Under slutet av 1400-talet erövrades stora delar av Balkanhalvön av det osmanska riket. I samband med det osmanska maktövertagandet så konverterade en majoritet av befolkningen i dagens Bosnien till islam. Även om tidigare forskning inte har kunnat påvisa att något konsekvent förtryck drabbade dem som inte konverterade till islam så förelåg både ekonomiska och sociala faktorer som gjorde det gynnsamt för den bosniska befolkningen att konvertera till den muslimska tron.¹²

Beteckningen bosniak började användas av de osmanska myndigheterna under 1800-talet för att urskilja de bosniska muslimerna från andra icke-turkiska muslimer i det osmanska imperiet. Fram till 1850-talet existerande inga etniska grupperingar i Bosnien. Det var först i samband med den moderna nationalismens framväxt som spänningar mellan olika religiösa grupper även blev konfliktytor med etniska grundvalar.¹³

År 1878 ockuperades Bosnien av dubbelmonarkin Österrike-Ungern. Dubbelmonarkins nationalitetspolitik i Bosnien fokuserade framförallt på att utjämna skillnader mellan de olika etniska grupperna och därigenom hoppades de österrikisk-ungerska myndigheterna att minska hotet från den växande nationalismen. Bland annat gjordes försök att införa den nya nationalitetsbeteckningen bosnier för alla Bosniens invånare.¹⁴ Efter första världskrigets slut och Österrike-Ungerns kollaps så enades de sydslaviska delarna av den forna dubbelmonarkin i kungariket Jugoslavien. Inom den nya statsbildningen så kategoriserades befolkningen efter språktillhörighet, och eftersom serber, kroater och bosniaker alla pratade serbokroatiska gjordes ingen juridisk åtskillnad mellan grupperna.¹⁵

År 1946 ombildades kungariket Jugoslavien till Demokratiska Federationen Jugoslavien; en socialistisk federationen där befolkningen delades upp efter etniska linjer i sex olika delrepubliker. I delrepubliken Bosnien, vilken inte befolkades av någon majoritetsbefolkning, erkändes bosniaker, serber och kroater

⁹ Resic (2018) s. 83.

¹⁰ Samuel Olsson, ”Bosnien-Hercegovinas historia fram till 1980-talet” i *Bosnier: En flyktinggrupp i Sverige och dess bakgrund*, red. Sven Gustavsson & Ingvar Svanberg. (Smedjebacken 1995), s. 14.

¹¹ Olsson (1995) s. 15.

¹² Olsson (1995) s. 19.

¹³ Olsson (1995) s. 25.

¹⁴ Olsson (1995) s. 27.

¹⁵ Olsson (1995) s. 29.

som konstituerade folkgrupper.¹⁶ År 1967 erkändes bosniakerna formellt som en folkgrupp inom Jugoslavien under kategorin muslimer. Röster höjdes samtidigt från den bosnienmuslimska befolkningen om att gruppen skulle erkännas under namnet bosniaker.¹⁷

Historikern Samuel Olsson menar att det förelåg en viss orimlighet i att bosniakerna kategoriserades baserat på deras religiösa tillhörighet när serber och kroater inte gjorde det. Att bosniakerna kategoriserades på följande sätt grundades på resonemanget att de talade samma språk och hade samma ursprung som både serber och kroater. Då religionstillhörigheten är den faktor som även skiljer serber från kroater är det enligt Olsson motsägelsefullt att använda det som ett argument för att de bosniska muslimerna endast skulle utgöra en religiös befolkningskategori.¹⁸

De etniska spänningarna i Jugoslavien kulminerade år 1991 med att Slovenien blev den första delrepubliken att utropa självständighet. Sloveniens självständighetsförklaring inledde det jugoslaviska kriget som pågick fram till 2001. Kriget utkämpades i Bosnien mellan åren 1992 och 1995, och kännetecknades framför allt av de systematiska övergrepp som riktades mot den bosniakiska befolkningen.¹⁹ Kriget resulterade i en omfattande flyktingvåg, varav en förhållandevis stor andel av flyktingarna emigrerade till Sverige.

Etniska skillnader inom flyktinggruppen

Etniska skillnader mellan flyktingarna från Bosnien fick generellt sett inte en framträdande roll i den svenska rapporteringen om de bosniska flyktingarna. I flera av artiklarna så beskrevs flyktinggruppen från Bosnien som just bosnier utan att någon mer detaljerad redogörelse över gruppens etniska sammansättning presenterades för läsaren. Bosnienserb, bosnienkroat och bosniak var därmed begrepp som användes mycket sparsamt.²⁰

Ett mönster som går att uttyda i den svenska rapporteringen om de bosniska flyktingarna är att benämningen ”bosnier” eller ”bosniska flyktingar” användes när de bosniska flyktingarna skildrades som en större grupp. I sammanhang där flyktingarna skildrades på ett mer personligt plan gavs samtidigt i vissa fall utrymme åt en kategorisering av människornas etniska tillhörighet. I en artikel publicerad i *Dagens Nyheter* beskrevs hur en stor grupp på 4 000 bosnier fick permanent uppehållstillstånd i Sverige, och inledningsvis beskrevs gruppen som bosnier eller medborgare från Bosnien-Hercegovina. Det går inte att med full säkerhet påstå att en grupp på 4 000 personer inbegrep människor från samtliga av Bosniens tre folkgrupper, men bristen på en mer nyanserad beskrivning av flyktingarnas bakgrund är samtidigt anmärkningsvärd. Det var först i en senare del av artikeln som en mer detaljerad bild av flyktingarnas etniska tillhörighet presenterades. Då beskrevs ett par som precis fått permanent uppehållstillstånd som ett ”muslimskt par från Bosnien”.²¹

¹⁶ Olsson (1995) s. 33–34.

¹⁷ Olsson (1995) s. 35.

¹⁸ Olsson (1995) s. 30.

¹⁹ Resic (2018) s. 88–89.

²⁰ Se t.ex. ”Väntad flyktingström uteblev”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 27/10 1992.

²¹ Anita Kratz, ”Flyktingarna får stanna”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 22/6 1992.

De artiklar inom vilka de bosniska flyktingarna adresserades till som enbart bosnier var oftast likartade. Det handlade bland annat om kortare notiser där en mer detaljerad beskrivning av gruppens etniska sammansättning inte har kunnat återge på grund av utrymmesskäl.²² Att termen bosnier tillämpades så frekvent går att jämföra med Resics resonemang om hur termen bosnier användes alltmer sällan av den egna befolkningen i samband med att konflikten mellan olika etniska grupper i Bosnien eskalerade. Den svenska rapporteringen av de bosniska flyktingarna framstod i detta avseende som motsägelsefull, då termen som används för att beteckna flyktinggruppen inte motsvarade den vilken bosnierna själva föredrog.

Bristerna i den svenska rapporteringen om de bosniska flyktingarna framgick tydligt i en artikel publicerad i *Dagens Nyheter*. I artikeln redogjordes för det visumtvång som infördes för bosnier 1993. Artikeln inleddes med följande påstående: ”Ompröva viseringstvånget för bosnier! Dagens bosnier är lika hotade av utrotning som judarna var i Tyskland under andra världskriget.”²³ Att använda termen bosnier för att adressera en offerkategori i kriget i Bosnien är både motsägelsefullt och missvisande då orsakerna till konflikten som författaren hänvisar till huvudsakligen går att söka i spänningar mellan Bosniens medborgare.

Ovanstående exempel är ytterligare ett bevis för hur bilden som framställdes av de bosniska flyktingarna både var motsägelsefull och missvisande. Artikelförfattarens referens till andra världskriget går också att tolka mot bakgrund av Todorovas teori. Todorova menar att ett av de vanligaste förekommande inslagen i den västerländska diskursen om Balkan är att regionen har beskrivits som både primitiv och barbarisk.²⁴ Bilden av det ociviliserade Balkan har då kontrasterats mot det mer civiliserade och moderna Västeuropa.²⁵ Hon framhåller även att det finns författare som har dragit det så långt som att påstå att nazismen egentligen hade sitt ursprung på Balkan.²⁶

Det finns även exempel på hur den bosniska flyktinggruppen skildrades utifrån andra premisser jämfört med andra flyktinggrupper från forna Jugoslavien. I en artikel publicerad i *Dagens Nyheter* redogjordes för hur en grupp kosovoalbaner nekades uppehållstillstånd i Sverige, samtidigt som nya platser för bosnier förbereddes på migrationsverket:

Bosnier in, kosovoalbaner ut – det ser ut som ett mönster, men formellt finns inget samband mellan de båda flyktingströmmarna. Vi bereder inte plats för bosnier genom att skicka ut kosovoalbaner, säger man på invandrarverket.²⁷

Då termen kosovoalbaner syftar på att ange en etnisk identitet och termen bosnier har en nationell och regional innebörd är ovanstående citat missvisande. I den omstridda provinsen Kosovo identifierar sig cirka 95 procent av befolkningen som albaner och vid tiden för det jugoslaviska krigets utbrott så hade

²² Se t.ex. ”Svårt att klara ökad flyktingkvot”, *Dagens Nyheter* (DN) 12/10 1993.

²³ Kaa Eneberg, ”Intern flyktingkritik på fp:s landsmöte”, *Dagens Nyheter* (DN) 16/10 1993.

²⁴ Todorova (1997) s. 6–7.

²⁵ Todorova (1997) s. 3–4.

²⁶ Todorova (1997) s. 119.

²⁷ Bo Westmar, ”Flyktingarna från Sverige”, *Dagens Nyheter* (DN) 15/10 1993.

provinsen status som en oberoende serbisk provins.²⁸ I ovanstående exempel framgår det inte att grupperna kategoriserades utifrån två olika utgångspunkter; den bosniska flyktinggruppen som nationell och den kosovoalbanska flyktinggruppen som etnisk. Både den bosniska flyktinggruppen och den albanska flyktinggruppen framstod således som två homogena grupper.

Blandäktenskap inom flyktinggruppen

När jag hänvisar till blandäktenskap inom den bosniska flyktinggruppen åsyftas föreningen mellan en man och kvinna som antingen är bosnienserb, bosnienkroat eller bosniak. Skildringar av blandäktenskap var ett av de få fall där etniska skillnader mellan de bosniska flyktingarna fick en mer framträdande roll i den svenska rapporteringen. Vid personporträtt och familjeskildringar tydliggjordes vilken etnisk grupp som respektive person och familjemedlem identifierade sig med.

I ett reportage om familjen Gozo som precis hade beviljats uppehållstillstånd i Sverige skildrades ett äktenskap mellan en bosnienserbisk man och en bosnienmuslimsk kvinna. I artikeln skrev man följande: ”Milenska Gozo är själv serb, maken Aziz muslim, men båda har sina rötter i den medeltida, hercegovinska huvudstaden Mostar.”²⁹ Deras söner, Goran och Damir, hänvisades samtidigt till som bosnier. Det var enligt Olsson inte ovanligt att barn från blandäktenskap refererade till sig själva som jugoslaver.³⁰ Så är inte fallet med hur den svenska dagspressen har valt att skildra deras identitet. Goran och Damir beskrevs endast som bosnier och deras etniska identitet tydliggjordes således inte.

Ett annat exempel på hur barn från blandäktenskap inte tillskrevs någon etnisk tillhörighet går att se i en artikel publicerad i *Svenska Dagbladet* som redogjorde för det muslimska paret Mensur och Smaragda Hadeizakovic vilka precis hade beviljats permanent uppehållstillstånd i Sverige. I artikeln skrev man följande: ”Många av parens vänner lever i så kallade blandade äktenskap.” Mensur Hadeizakovic berättade vidare för reportern att hans bror Mirsad Alijagic var tillsammans med en serbisk kvinna och att de hade en dotter tillsammans. Dotterns etniska tillhörighet framgick samtidigt inte i artikeln.³¹

Vad som tyder på att ovanstående fenomen går att koppla till barn med föräldrar av olika etnisk bakgrund framgick av en artikel publicerad i *Svenska Dagbladet* vilken rapporterade om en femårig pojke som evakuerats från staden Sarajevo och förts till Sverige: ”En av patienterna är en femårig serbisk pojke med leukemi. Det är första gången som serberna går med på att evakuera en av sina egna FN:s flyktingkommisariat UNHCR:s regi.”³² I det här fallet förtydligades barnets etnicitet. Något som mot bakgrund av det tidigare nämnda exemplet skulle tyda på att barnet inte var fött ur ett blandäktenskap, då pojken tillskrevs en serbisk identitet.

Todorova menar att den stereotypa diskursen om Balkan har resulterat i att regionen har tillskrivits en viss tvetydighet.³³ Hon skriver vidare att Balkans komplexa befolkningssegment har resulterat i att

²⁸ Resic (2018) s. 27.

²⁹ Bo Westmar, ”Nytt liv väntar i Sverige”, *Dagens Nyheter (DN)* 22/6 1993.

³⁰ Olsson (1995) s. 36.

³¹ Anna Maria Rehnberg, ”Stor lättnad för bosnier i Carlsund”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 23/06 1993.

³² Eva Bäckstedt, ”Patienterna från krigets Sarajevo framme i Sverige”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 16/08 1993.

³³ Todorova (1997) s. 17.

observatörer från västvärlden historiskt sett inte har kunnat strukturera intrycken från regionen på ett sätt som motsvarar områdets verkliga förhållanden. Balkan har följaktligen beskrivits som en plats full av motsägelser och som ett ”inkomplett Jag” från västeuropeisk synvinkel.³⁴

Ovanstående resonemang går att se som en förklaring till varför termer som bosnienserber respektive bosnienkroater och bosniaker användes så sparsamt för att kategorisera flyktingarna. I de fall en etnisk kategorisering tillämpades var det endast i sammanhang som krävde att en distinktion gjordes för att artikelns budskap skulle framgå tydligt för läsaren. I en artikel om bosniska serber på flykt i Bosnien beskrev artikelförfattaren hur en grupp bosniska serber flytt från staden Kakanj där bosniaker hade tagit över makten: ”Branka Milanovic, bosnisk serb, har tvingats fly från sin hemby och bor nu i flyktingläger i östra Bosnien. Hon är en av de många bortglömda serbiska flyktingarna.”³⁵ Mot bakgrund av artikelns övergripande budskap, att framhålla de bosniska serberna som en av offerkategorierna i kriget i Bosnien, framstår det som nödvändigt för artikelförfattaren att förtydliga flyktingarnas etniska tillhörighet.

Sammanfattningsvis går det att uttyda en mycket begränsad etnisk kategorisering av de bosniska flyktingarna. Även om en kategorisering av flyktingarna gjordes var det inte en kategorisering som tillämpades konsekvent. I många fall fick läsaren således intrycket av att bosnierna var en etniskt homogen flyktinggrupp och den nationella termen bosnier framstod som liktydig med en etnisk beteckning. Mot bakgrund av Todorovas resonemang går detta att tolka som ett resultat av artikelförfattarnas oförmåga att tolka och begripliggöra Bosniens komplexa befolkningssammansättning.

Religiösa skillnader inom flyktinggruppen

Generellt sett gjorde artikelförfattarna i källmaterialet ingen religiös kategorisering vid skildringar av de bosniska flyktingarna. Som nämnts ovan var den övergripande termen bosnier det begrepp som framförallt användes som beteckning för att kategorisera flyktinggruppen. Det är endast vid närmare person- och familjeskildringar som det går att identifiera hur de bosniska flyktingarna kategoriserades baserat på deras religiösa tillhörighet. Oftast tillämpades en religiös kategorisering endast vid skildringar av bosniakerna. Bosniakerna beskrivs konsekvent som just ”bosniska muslimer”.³⁶

För att belysa fenomenet ska vi återvända till reportaget i *Svenska Dagbladet* om läkarparet Hadeizakovic. I artikeln löd en av underrubrikerna: ”Ungt muslimskt läkarpar jublar över att de får stanna i Sverige.”³⁷ I artikeln reduceras således Smaragdás och Mensurs etniska identitet till en religiös identitet. Inte någonstans i källmaterialet påtalades bosnienkroaternas och bosnienserbernas religiösa tillhörighet. Bosnienkroater och bosnienserber utgavs heller aldrig tillhöra en mer omfattande kristen flyktinggrupp med en gemensam religiös identitet, och således kopplades de inte heller till en kristen befolkningsskategori. När familjen Gozo beskrevs i en artikel publicerad i *Svenska Dagbladet* blev kontrasten mellan den etniska och religiösa kategoriseringen tydlig:

³⁴ Todorova (1997) s. 18.

³⁵ Mats Lundegård, ”Flyktingarna som världen glömt”, *Dagens Nyheter* (DN) 16/7 1993.

³⁶ Se t.ex. Anders Danielsson, ”Visumtvång har minskat flyktingström”, *Svenska Dagbladet* (SvD) 03/07 1993.

³⁷ Anna Maria Rehnberg, ”Stor lättnad för bosnier i Carlsund”, *Svenska Dagbladet* (SvD) 23/06 1993.

Vi vill starta ett nytt liv här i Sverige. Vi har lämnat allt i Bosnien – hus, ägodelar och vänner, säger Milenka Gozo, serb, som kommit till Sverige från Mostar tillsammans med sin muslimske make Aziz.³⁸

En term som lös med sin frånvaro i den svenska rapporteringen var det epitet som de bosniska muslimerna själva föredrog – bosniak. Inte någonstans i källmaterialet går det att identifiera hur de bosniska muslimerna har beskrivits som bosniaker. Att bosniakernas muslimska identitet fick en så framträdande roll vid rapporteringen om de bosniska flyktingarna går att tolka mot bakgrund av Todorovas resonemang om hur diskursen om Balkan har präglats starkt av regionens symboliska roll som en av skådeplatserna för motsättningen mellan kristendom och islam.³⁹ Fenomenet visar även likheter med Resic resonemang om hur kriget i Bosnien resulterade i att landets bosniakiska befolkning betraktades som just muslimer, oavsett hur sekulariserade och moderna de var.⁴⁰

Spänningar mellan etniska grupper

Spänningar och konflikter mellan olika folkgrupper inom den bosniska flyktinggruppen fick inte heller en framträdande roll i den svenska rapporteringen. I artiklarna som har studerats har endast ett fåtal exempel identifierats.⁴¹ I ett av de studerade exemplen presenterades ett fotbollslag bestående av flyktingar från framför allt forna Jugoslavien, varav många från Bosnien. Artikelförfattaren implicerade att det var mycket förvånade att kroater och serber hade lyckats bilda ett gemensamt fotbollslag i Sverige: ”Etnisk mångfald går det att betitta på idrottsplatsen Snälltorpet i Eskilstuna. Här spelar nämligen division VI-laget Sloga – med både serber och kroater i laget.”⁴² I samma artikel rapporterades vidare om ett bråk som uppstod bland spelarna efter en match mellan det ovan nämnda laget och ett annat lag med anknytning till Kroatien. Artikelförfattaren skrev även hur lagmedlemmar tidigare har lämnat organisationen när de upplevde att grupptricket blev för stort från utomstående familjemedlemmar.

Att etniska konflikter skildrades tyder på att det fanns en förståelse för de spänningar som förelåg mellan olika folkgrupper bland de bosniska flyktingarna. Det är även ett exempel på att en förståelse fanns för att den bosniska flyktinggruppen inte bestod av en etniskt homogen grupp människor. Samtidigt är det svårt att avgöra huruvida avsaknaden av redogörelser av konflikter flyktingarna emellan är ett resultat av en bristfällig uppfattning om gruppens sammansättning eller om det faktiskt inte var ett så omfattande fenomen. Vad som talar för det sistnämnda är att i rapporteringen om det faktiska kriget i Bosnien betonades i hög grad de etniska spänningar som förelåg mellan bosnienserber, bosnienkroater och bosniaker, vilket bland annat tydliggjordes i en artikel publicerad i *Dagens Nyheter*:

³⁸ Kaa Eneberg, ”Nya regler för bosnier på flykt”, *Dagens Nyheter* (DN) 22/06 1993.

³⁹ Todorova (1997) s. 18.

⁴⁰ Resic (2018) s. 70.

⁴¹ Se t.ex. Per Aschan, ”Invandrarverket satsar på integrerat boende”, *Svenska Dagbladet* (SvD) 15/08 1993.

⁴² Hans Strandberg, ”Här återupptar Jugoslavien”, *Svenska Dagbladet* (SvD) 19/06 1993.

Kroatiska och muslimska styrkor utkämpade natten till tisdag hårda strider kring Hercegovinas huvudstad Mostar. Bosnienserbernas trupper fortsatte sin beskjutning av den muslimska enklaven Gorazde i östra Bosnien.⁴³

Todorova avslutar sin bok med att betona att omvärlden tenderar att uppmärksamma Balkan endast under perioder av krig och konflikt. Den stereotypa bilden av Balkan som uppstod under början av 1900-talet har således framför allt reproducerats och formats av de krig som har utspelats i regionen.⁴⁴ Mot bakgrund av Todorovas avslutande resonemang går även förklaringen till den motsägelsefulla bilden som framställdes av de bosniska flyktingarna i den svenska dagspressen att söka i balkanismen som diskursivt fenomen, då den information som nått Västvärlden om Balkans verkliga förhållanden historiskt sett har varit bristfällig. Enligt Todorova kräver Balkans komplexa ontologi mer djupgående observationer för att kunna framställas på ett adekvat sätt.⁴⁵

Slutsatser

Syftet med den här artikeln har varit att redogöra för hur de bosniska flyktingarnas identitet skildrades i svensk dagspress mellan åren 1992 och 1994. Slutsatsen i undersökningen är att den bosniska identiteten framför allt skildrades som en etnisk identitet. Termen bosnier var den beteckning som i huvudsak användes för att kategorisera flyktingarna, medan begrepp som bosnienserber, bosnienkroater och bosniaker tillämpades mycket sparsamt. De bosniska flyktingarna framstod därmed som en homogen grupp människor med en gemensam bosnisk identitet.

Utöver återkommande referenser till bosniakerna som just bosniska muslimer gjordes ingen religiös uppdelning av de bosniska flyktingarna. Som Olsson skriver är beteckningen muslim en tämligen orimlig term att använda vid skildringen av bosniakerna som etnisk grupp, i synnerhet då Bosniens serbiska och kroatiska befolkning kategoriseras utifrån andra premisser. Bilden som framställdes av de bosniska flyktingarna var därför både felaktig och motsägelsefull.

Ovanstående resultat kan således betraktas som ytterligare bevis för den missvisande, stereotypa och motsägelsefulla bild som Todorova menar har kännetecknat den västerländska diskursen om Balkan. Den svenska rapporteringen om de bosniska flyktingarna gav inte bara uttryck för en bristande förståelse för den bosniska flyktinggruppens etniska sammansättning, utan även för en felaktig uppfattning om huruvida termen ”bosnier” borde användas för att referera till en nationell eller etnisk befolkningskategori. Den felaktiga svenska uppfattningen av den bosniska befolkningen som synonym med en muslimsk population går således att betrakta som ett resultat av att svensk dagspress både internaliserade och reproducerade balkanismen som diskursivt fenomen.

⁴³ ”Vapenvila åter träffad för Bosnien”, *Dagens Nyheter* (DN) 16/09 1993.

⁴⁴ Todorova (1997) s. 184.

⁴⁵ Todorova (1997) s. 184.

Referenser

Litteratur

Gustavsson, Sven & Svanberg, Ingvar, ”Bosnier i Sverige och deras bakgrund” i *Bosnier: En flyktinggrupp i Sverige och dess bakgrund*, red. Sven Gustavsson & Ingvar Svanberg. (Smedjebacken 1995). s. 9–14.

Olsson, Samuel, ”Bosnien-Hercegovinas historia fram till 1980-talet” i *Bosnier: En flyktinggrupp i Sverige och dess bakgrund*, red. Sven Gustavsson & Ingvar Svanberg. (Smedjebacken 1995). s. 14–39.

Resic, Sanimir, *Jugoslaviens undergång: Kriget, freden, framtiden* (Lund 2018).

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans* (New York 1997).

Källor

Aschan, Per, ”Invandrarverket satsar på integrerat boende”, Svenska Dagbladet (SvD) 15/08 1993.

Bäckstedt, Eva, ”Patienterna från krigets Sarajevo framme i Sverige”, Svenska Dagbladet (SvD) 16/08 1993.

Danielsson, Anders, ”Visumtvång har minskat flyktingström”, Svenska Dagbladet (SvD) 03/07 1993.

Eneberg, Kaa, ”Intern flyktingkritik på fp:s landsmöte”, Dagens Nyheter (DN) 16/10 1993.

Eneberg, Kaa, ”Nya regler för bosnier på flykt”, Dagens Nyheter (DN) 22/06 1993.

Kratz, Anita, ”Flyktingarna får stanna”, Svenska Dagbladet (SvD) 22/6 1992.

Lundegård, Mats, ”Flyktingarna som världen glömt”, Dagens Nyheter (DN) 16/7 1993.

Rehnberg, Anna Maria, ”Stor lättnad för bosnier i Carlsund”, Svenska Dagbladet (SvD) 23/06 1993.

Strandberg, Hans, ”Här återupptar Jugoslavien”, Svenska Dagbladet (SvD) 19/06 1993.

”Svårt att klara ökad flyktingkvot”, Dagens Nyheter (DN) 12/10 1993.

”Vapenvila åter träffad för Bosnien”, Dagens Nyheter (DN) 16/09 1993.

”Väntad flyktingström uteblev”, Svenska Dagbladet (SvD) 27/10 1992.

Westmar, Bo, ”Flyktingarna från Sverige”, Dagens Nyheter (DN) 15/10 1993.

Westmar, Bo, ”Nytt liv väntar i Sverige”, Dagens Nyheter (DN) 22/6 1993.

Internetkällor

Migrationsverket, ”Asyl”, Migrationsverket, 2022-05-19, < <https://www.migrationsverket.se/Om-Migrationsverket/Statistik/Asyl.html#Text1> > (13/05 2022).

Det andra barnet

– Framställningar av ammans barn under 1800-talets senare hälft

MALIN STERNESJÖ

STOCKHOLMS UNIVERSITET

Nyckelord: 1800-tal, ammor, barn, medicinhistoria, framställning

Under 1800-talet var tjänstgöring som amma ett sätt för fattiga och ofta ensamstående kvinnor att försörja sig under tiden efter förlossningen. I rådgivningslitteratur från perioden rekommenderades att ammans barn – definierat som ett barn vars förälder ammade ett annat barn på kommersiell basis – var jämgammalt med ammebarnet som amman anställdes för att amma.¹ I dagstidningsannonser skrev ammorna ut 'äldern' på sin mjölk, exempelvis: "En frisk amma, med 1 månad gammal mjölk, önskar plats."² Annonserna är talande. Ammornas barn är många gånger endast närvarande genom sin uppenbara frånvaro. Tidigare forskning har tecknat en överblick över bruket av ammor i Sverige, attityder gentemot amning och ammor och Ammebesiktningskontoret som undersökte och förmedlade ammor. Ammans barn befinner sig däremot i periferin – trots att deras liv i högsta grad påverkades av praktiken att anställa ammor.³ Genom Ammebesiktningskontorets verksamhetsbeskrivning, rådgivningsböcker samt dagstidningsartiklar kommer följande essä att söka efter ammans barn – det andra barnet.⁴

Ammepraktiken i Sverige

Under 1700-talet försökte den svenska staten, med syftet att öka befolkningsantalet, stävja barnadödligheten. Med detta följde ett växande intresse för barnavård.⁵ Majoriteten av svenska rådgivningsböcker från 1600-talet och framåt rekommenderade ivrigt modern att amma sitt eget barn. Samtidigt mildrades inställningen till användningen av ammor mot slutet av 1700-talet. Detta hade mindre att göra med en blidare inställning till ammorna, och mer att göra med förändrade uppfattningar om fördelen med olika modersmjölksersättningar. Amman betraktades fortfarande med stor skepsis, men i senare rådgivningsböcker beskrevs hennes mjölk i

¹ Susanna Hedenborg, "To breastfeed another woman's child: wet-nursing in Stockholm, 1777–1937", *Continuity and Change* 16 (United Kingdom 2001) s. 408-409; Susanna Hedenborg, *Reproduktionens resurser: Spädbarnsvård i Stockholm 1750-1850* (Lund 2004) s. 195, 199.

² Se *Stockholms Dagblad*, nr. 152, 6/6 1889, under rubriken "Tjänstsökande".

³ Se framför allt Hedenborg (2004), Hedenborg (2001), Kajsa Ohrlander, *När barnet fick en kropp: Om statsmakternas försök att ändra folkliga traditioner inom barnavården från 1700-talets mitt till 1900-talets början* (Stockholm 1987) och Viking Mattson, "Ammor och barnafödande i Malmö 1750-1850", *Scandia*, 46:2 (1980) s. 173–198.

⁴ Pediatrisk litteratur är hämtad från Ohrlanders kartläggning av material från de medicinska myndigheterna. Dagstidningsartiklar har sökts genom Kungliga Bibliotekets digitala dagstidningsarkiv.

⁵ Ohrlander, (1987) s. 23–25, 92–94.

högre utsträckning som fördelaktig jämfört med ersättningar som exempelvis komjölk.⁶ Parallellt med att ammans mjölk började betraktas som bättre än andra alternativ institutionaliserades anställningen av ammor i Europa genom upprättandet av så kallade ammebyråer. I Stockholm grundades en sådan år 1757, som från 1777 kom att kallas Ammebesiktningkontoret, hädanefter kallat Ammekontoret. Kontorets syfte var att fysisk undersöka, utvärdera och förmedla ammor. Ammekontoret upphörde mot slutet av 1880-talet då besiktningen av ammor övertogs av Allmänna Barnhuset, där den fortsatte en bit in på 1930-talet.⁷

Essäns syfte är att undersöka vilka framställningar av ammans barn som går att finna i svensk kontext under Ammekontorets sista tid. Tidsavgränsningen motiveras av flera skäl. Kontoret hade flest besiktningar per år mellan 1850 och 1880-talet.⁸ 1851 trycktes ett för denna studie relevant material – föreståndare Hjorts verksamhetsbeskrivning. Under andra halvan av 1800-talet ökade förekomsten av dagstidningar, vilket tillsammans med Hjorts verksamhetsbeskrivning och rådgivningslitteratur utgör undersökningens källmaterial.⁹

Begreppet *framställning* används i essän för att fånga hur ammans barn och dess situation beskrivs, vilken roll barnet spelar i en text, samt i vilka scener och situationer barnet förekommer. Undersökningen visar fyra återkommande framställningar; ammans barn som smittbärare, som ömkansvärd, som kvalitetsindikator och förväxlingsrisk.

Ammans barn som smittbärare

När föreståndare Hjort publicerade sin verksamhetsbeskrivning år 1851 hade Ammekontoret funnits i nästan ett sekel. Kvinnorna som inspekterades där tog antingen tjänst hos familjer eller på barnhemmet Allmänna Barnhuset.¹⁰ Amman fick sannolikt inte ta med sitt barn till privata anställningar. Till Barnhuset kunde ammorna däremot efter 1813 ta med sig sina barn mot avdrag på lönen. Efter ett års arbete kunde de, om de önskade, lämna kvar sitt barn på Barnhuset.¹¹

I sin verksamhetsbeskrivning bemöter Hjort anklagelser mot Ammekontoret och Barnhuset för att genom användandet av ammor och bristfälliga inspektioner sprida könssjukdomar. Sjuka ammor påstods smitta både barnhusbarnen och sina egna barn, vilka i sin tur, när dessa skickades bort till fosterföräldrar, ansågs sprida sjukdomen vidare.¹² Hjort betonar i stället den vinst som Ammekontoret inneburit för samhället. Han argumenterar för att det är just Ammekontoret som är bäst lämpat för att minska ”den så ofta öfverklagade stora dödligheten inom hufvudstaden bland den klass späda barn, till hvilken de kvinnors barn höra, som taga

⁶ Ohrlander (1987) s. 33, 35–36; Hedenborg (2001) s. 401.

⁷ Hedenborg (2001) s. 401–402.

⁸ Hedenborg (2004) s. 190.

⁹ Nationalencyklopedin, ”dagstidning” under rubriken ”Den moderna dagspressen”, u. å. <<http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/dagstidning>> (31/5 2024).

¹⁰ Hädanefter kallat Barnhuset.

¹¹ Hedenborg (2004) s.197–198.

¹² Hedenborg (2001) s. 403.

amamtjänst, och förekommandet af smittosamma sjukdomars spridande genom dylika barn.”¹³ Här framställs ammans barn som smittbärare, samtidigt som Ammekontoret framställs som den lämpligaste inrättningen att komma till bukt med problemet.

Enligt Hjort har uppfattningen om ammornas barn som smittspridare funnits sedan mitten av 1700-talet.¹⁴ Han beskriver upprepade klagomål på att fosterbarnen generellt, och specifikt ammornas barn, skulle ha smittat sina fosterföräldrar med könssjukdomar. Hjort påpekar att det i själva verket antagligen är vanligare att det är fosterföräldrarna som smittar fosterbarnen, men att detta sällan uppmärksammas.¹⁵ Här ifrågasätter Hjort den vanliga framställningen, som han själv vid ett flertal tillfällen använder sig av: ammans barn som smittbärare av könssjukdomar. Hjort poängterar svårigheterna med att spåra smittans ursprung. Han beskriver att de inrättningar som utlämnar fosterbarn sedan början av 1800-talet har som rutin att skicka med friskhetsintyg. Smittspårningen försvåras enligt Hjort av att fosterfamiljerna ofta tar emot flera barn samtidigt, och att de barn som förmedlas på privat väg sällan undersöks av läkare innan de skickas iväg.¹⁶

Hjort påpekar samtidigt att möjligheten att placera ammornas barn i bra och billiga fosterhem på landet försvåras genom ”den fruktan, såväl enskilda personer som auctoriteter hysa för venerisk sjukdoms spridande genom desse barn”.¹⁷ Av denna anledning anser Hjort det viktigt att adressera frågan, och att ”så mycket som möjligt [...] förekomma detta onda, eller åtminstone dess vidare spridande”.¹⁸

Hjort själv påpekar att det inte är säkert att det är ammans barn som smittar sina fosterföräldrar – förhållandet kan lika gärna vara det motsatta. Trots det är framställningen av ammans barn som smittbärare central i Hjorts text genom diskussionen om smittspridningens lösning.

Majoriteten av kvinnorna som tjänstgjorde som ammor i Sverige var vanligtvis både fattiga och ogifta. I Ammekontorets besiktningsprotokoll från slutet av 1700-talet benämns en tredjedel av kvinnorna med termen ”kvinnspersoner”, vilket enligt tidigare forskning var ett nedsättande ord för kvinnor under perioden.¹⁹ I en av böckerna från de medicinska myndigheterna, Hjalmar Abelins *Om vården af barn under de första lefnadsåren*, antas en gift amma – i de få fall där en sådan går att finna – per automatik överlägsen ”såväl i afseende på sundhet som på sedlighet och moraliska egenskaper”.²⁰ Antalet ogifta kvinnor som sökte till kontoret ökade över tid.²¹ Detta innebar antagligen inte någon statushöjning för gruppen. Det är möjligt att delar av den misstänksamhet som hystes mot ammorna fördes över på deras barn, vilket gjorde dem till tacksamma syndabockar för sjukdomar som både var svåra att kontrollera och att bota.

¹³ Gustaf Hjort, ”Om Ammebesiktnings-Contoret i Stockholm”, *Svenska Läkarsällskapets Handlingar*, vol. VII (1851) s. 97.

¹⁴ Hjort (1851) s. 101.

¹⁵ Hjort (1851) s. 131.

¹⁶ Hjort (1851) s. 132.

¹⁷ Hjort (1851) s. 133–134.

¹⁸ Hjort (1851) s. 133–134.

¹⁹ Hedenborg (2004) s. 194.

²⁰ Hjalmar Abelin, *Om vården af barn under de första lefnadsåren* (Stockholm 1874) s. 35.

²¹ Hedenborg (2004) s. 194–197.

En central aspekt för framställningen av ammans barn som smittorisk var att de tillhörde en grupp som gick att kontrollera. Amman var enligt lag tvungen att genomgå läkarundersökning för att få tjänstgöra.²² Detta gjorde det möjligt att systematiskt inspektera och bokföra henne och hennes barns hälsotillstånd. Jag vill föreslå att ammorna och ammornas barn utpekades som smittspridare i högre grad just därför att de kunde identifieras som en smittogrupp, då de undersöktes i större utsträckning. Förebyggande åtgärder kunde följaktligen införas, och utkrävas, på ett annat sätt än för samhällsgrupper vars hälsotillstånd inte systematiskt inspekterades och protokollfördes.

Ammans barn som ömkansvärd

Hjort beskriver hur vården av barnen till de ammor som tagit privat anställning vid flera tillfällen fångat olika myndigheters uppmärksamhet på grund av gruppens höga dödlighet. Han citerar medicinalrådet Pontin som beskriver hur ammorna lämnar bort sitt barn till kvinnor som livnär sig på att ta emot fosterbarn, ofta flera stycken samtidigt. Barnen vanvårdas trots att kvinnorna, vilka benämns som ”kvinnspersoner”, får vad Pontin anser vara mer än tillräckligt i arvode.²³ Han föreslår att de borde ställas under uppsikt, att en alternativ inrättning för ammornas barn bör upprättas samt att ett bidrag bör tillfalla amman första året efter tjänstgöring för att säkerställa hennes barns vård.²⁴ Hjort lämnar Pontins citat okommenterat. I sammanhanget framstår det som att Hjort, likt Pontin, anser att kvinnorna som tar emot ammornas barn är moraliskt förkastliga. Samtidigt påkallas statens ansvar i relation till ammornas barn.

Hjort citerar även läkarorganisationen Collegium Medicum tidigare assessor Sven Hedin för att ytterligare måla bilden av ammans barns olyckliga öde.²⁵ Hedin beskriver hur ammornas barn ligger avmagrade i ”usla kojor” och slitna kläder, huden fränt av smuts och barnets röst hest av skrikande.²⁶ Citatet tilldelas ett eget stycke i Hjorts verksamhetsbeskrivning och lämnas återigen okommenterat. Syftet verkar vara att väcka medlidande och omsorg, och att betona behovet av åtgärder genom att framställa ammans barn som ömkansvärt.

Hjort återkommer ännu en gång till ammans barns ömkansvärda öde, denna gång grundad i sin egen erfarenhet som föreståndare för Ammekontoret. Hjort påpekar att inga initiativ för att minska den oproportionerligt höga mortaliteten hos den fattiga befolkningens spädbarn har tagits på över ett sekel, när fattigläkare infördes. Han beskriver att över hälften av ammornas barn avlider under sitt första år och betonar vikten av åtgärder för att minska dödligheten.²⁷ Han framstår som genuint upprörd över förhållandena.

²² Hedenborg (2001) s. 403.

²³ Hjort (1851) s. 121-122; För termen ”kvinnspersoner”, se Hedenborg (2004) s. 194.

²⁴ Hjort (1851) s. 123.

²⁵ Det fanns en nära, om än indirekt, koppling mellan Ammekontoret och Collegium Medicum. Det var nämligen Abraham Bäck – läkare, ledamot och senare ordförande för Collegium Medicum – som 1756 föreslog att Ammekontoret skulle upprättas. Hedenborg (2004), s. 45, 186; Hedenborg (2001), s. 402.

²⁶ Hjort (1851) s. 126.

²⁷ Hjort (1851) s. 129–130.

Notera att det är specifikt den oproportionerligt höga mortaliteten Hjort förkastar. Han vänder sig inte explicit mot akten att separera spädbarn från förälder, vilket är konsekvensen – åtminstone för ammorna som anställs privat – av den praktik som understöds av Ammekontorets verksamhet. Detta trots att amningens betydelse för spädbarnets hälsa betonas starkt under perioden och att amningen av det egna barnet stundvis formuleras som en helig eller naturlig plikt.²⁸ Det är mortaliteten, inte separationen, som är i fokus för Hjorts problemformulering. Mortaliteten anses kunna åtgärdas inom ramarna för Ammekontorets verksamhet.

Hjort föreslår att även ammorna som anställs privat ska ha rätt att lämna sina barn på Barnhuset. Kostnaden för vården ska betalas av ammans arbetsgivare genom avdrag på hennes lön. Amman ska efter tjänstgöringen kunna ha sitt barn på Barnhuset fram tills det är 15 år gammalt, mot betalning ur egen ficka. Skulle barnet dö under tiden som amman tjänstgör föreslår Hjort att hon endast ska betala vad barnet kostat barnhuset fram till sin död.²⁹ Uttalandet vittnar om den växling mellan omsorg och logistisk saklighet som präglar Hjorts framställning.

I ett helt annat material, en dagstidningsföljetong med titeln ”Amman eller barnmordet. (Sann berättelse)”, finns ytterligare en framställning av ammans barn som ömkansvärd. Följetongen börjar med en läkare vid förlossningshuset som påstår att ”hela den nuvarande världen stödjer sig på ett ordnat människomördande”³⁰. Han beskriver hur de flesta av de kvinnor som kommer in till förlossningshuset blir ammor hos rikare familjer medan deras barn placeras hos någon oansvarig fostermor. Enligt läkaren dör över hälften av ammornas barn under de första fyra veckorna.³¹ Redan här efterfrågas läsarens medlidande. Slussandet av fattiga barn till olämpliga fosterhem, en konsekvens av användningen av ammor, beskrivs som ett systematiskt mord.

Läkaren säger sig ha en sann berättelse som beskriver denna fruktansvärda verklighet. Han försökte en gång hjälpa en ung, fattig kvinna genom att ge henne ammetjänst hos en rik handlarfamilj. När amman sökte upp sitt eget barn i dess fosterhem fann hon det döende. Utom sig av förtvivlan återvände hon till handlarfamiljen och skadade ammebarnet så illa att även det omkom.³²

Läkaren beskriver att han känner skuld för ”det dubbla barnmordet” och läkaren ställer sig starkt kritisk till att använda ammor. På frågan om man helt borde avskaffa praktiken svarar läkaren däremot följande:

Dertill vågar jag ej swara ett owillkorligt ja [...] men så mycket vågar jag säga, att det är en onaturlig moder, som utan högsta nödwändighet kan likgiltigt undandraga sig sjelf att uppamma sitt barn och öfwerlemna det åt en främmande; hon förtjenar folkets förakt, om hon också är klädd i silke från topp till tå.³³

²⁸ Hedenborg (2004) s. 62, 64.

²⁹ Hjort (1851) s. 137.

³⁰ ”Amman eller barnmordet. (Sann berättelse.)”, *Göteborgsbladet (GB)*, nr. 2, 10/1 1852.

³¹ ”Amman eller barnmordet.” *(GB)*, nr 2, s. 2.

³² ”Amman eller barnmordet. (Sann berättelse.)”, *Göteborgsbladet (GB)*, nr. 5, 31/1 1852, s. 2–3.

³³ ”Amman eller barnmordet.” *(GB)*, nr 5, s. 3.

Läkaren skuldbelägger alltså de som trots att de själva kan amma anställer ammor och kräver av amman att hon ska glömma sitt eget barn. Ansvaret läggs på mödrarna trots att majoriteten av ammornas arbetsgivare var män, eftersom gifta kvinnor inte kunde ingå juridiska kontrakt.³⁴ Att just rika kvinnor bär särskilt stor skuld kan vara en hänvisning till de medelklassfamiljer som anställde ammor på grund av att kvinnans arbetskraft i familjeföretaget inte kunde undvaras.³⁵

Om någon verkligen behöver använda sig av en amma anser läkaren att man helst även bör ta in hennes barn.³⁶ Läkaren tar inte fullständigt avstånd från användningen av ammor, men vill lyfta konsekvenserna av att inte visa något som helst omsorg för ammans barn.

I artikeln ”Om vården af späda barn” beklagar sig signaturen A. B. över den stora spädbarnsdödligheten och mänsklighetens okunskap kring spädbarnets omvårdnad.³⁷ Författaren påstår att moderns mjölk är den enda naturliga födan för ett spädbarn – den kan inte ersättas av en ammas. Efter en utläggning om att endast den som verkligen inte kan amma, exempelvis på grund av hysteri, bör använda sig av ammor och efter påpekandet av risken med att ammans osedlighet kanske överförs på barnet via mjölken, nämns ammans barn kort.³⁸ Författaren skriver:

Tänka wäl de mödrar, som, utan att dertill wara nödtwungna, anställa ammor för sina barn, tänka de wäl, säger jag, på hwilken lott, som wäntar ammans barn! [...] Det moraliska answaret för sådana barns undergång träffar ej ensamt amman – modern.³⁹

Återigen framställs ammans barn som ömkansvärt, trots att barnets öde endast utgör en liten del av artikeln. Inte heller denna författare fördömer helt användningen av ammor. Författaren förkastar inte praktiken att anställa en amma huvudsakligen på grund av att det försätter ammans barn i fara, utan för att den mor som anställer en amma åt sitt barn förnekar sitt eget barn dess rättighet – modersmjölken, och undviker modersplikten – amningen. Ammans barns öde är snarare ett tillägg för att förstärka argumentationen, än artikelns utgångspunkt.

Ammans barn som kvalitetsindikator

I flera källor framhålls att bröstmjolk förändras över tid och att det därför är viktigt att ammans barn är i ungefär samma ålder som ammebarnet.⁴⁰ Även Hjort betonar värdet av kunskap om ammornas barn. Barnets

³⁴ Hedenborg (2001) s. 412.

³⁵ Hedenborg (2004) s. 198.

³⁶ ”Amman eller barnmordet.” (GB), nr. 5, s. 3.

³⁷ A.B., ”Om vården af späda barn.”, *Barometern*, nr. 160, 19/10 1885, s. 3.

³⁸ A.B., ”Om vården af späda barn”, *Barometern*, nr. 160, s. 3.

³⁹ A.B., ”Om vården af späda barn”, *Barometern*, nr. 160, s. 3, tredje spalten.

⁴⁰ Se Alfred Hilarion Wistrand, *Helsovårdslära med särskild hänsyn till nyfödda och späda barn* (Stockholm 1871) s. 59; A.B., ”Om vården af späda barn.”, *Barometern*, nr. 162, 22/10 1885, del 2, s. 3.

hälsa är enligt honom en bra indikator på både ammans hälsa och skicklighet.⁴¹ Han framhåller att ”det i synnerhet är genom framträdandet hos barnet af dylika symtomer [...] som de syphilitiska och flera med den mer eller mindre närbeslägtade sjukdomar hos modren gifva sig tillkänna”.⁴² Här framställs ammans barn som en kommersiell kvalitetsindikator för ammans framtida arbetsgivare.

En liknande framställning möter vi hos Pehr Gustaf Cederschiöld, i hans bok *Handbok för barnmorskor* från 1868. I en beskrivning av hur en god amma bör vara, flimrar ammans barn förbi. Ammans barns hälsa nämns här tillsammans med andra kännetecken för en bra amma. Hon bör ha ett mild lynne, vara from och ren, ha ett fylligt hull, bra andedräkt, friskt tandkött ”samt hennes eget barn [bör vara] lifligt och frodigt.”⁴³ Ammans barns hälsa är här av intresse på grund av att det kännetecknar kvalitét vad gäller ammans omsorg och mjölk.

I Abelins bok *Om vården af barn under de första lefnadsåren* från år 1874 omnämns ammans egna barn endast vid ett tillfälle, i det stycke som diskuterar huruvida en gift eller en ogift amma är att föredra. Även om Abelin anser att den gifta kvinnan är moraliskt överlägsen resonerar han att en gift kvinna från ett gott hem hela tiden kommer vilja besöka sin familj och vara distraherad av tankar på sitt eget barn. Den uppmärksamhet som fullständigt borde ägnas åt ammebarnet, kommer att delas med ammans eget barn. Å andra sidan, argumenterar Abelin, kan en gift amma från ett olyckligt hem vara lika förödande. Då finns risken att den alkoholiserade man som hon kanske försöker att slippa genom att ta ammetjänst stör friden för den anställande familjen.⁴⁴ Ammans barn faller i samma kategori som den försupne äkta mannen. Indirekt framträder den ideala amman som någon utan varken barn eller man, men med den gifta kvinnans moraliska överlägsenhet.

Ammans barn som förväxlingsrisk

Den kanske mest oväntade framställningen möter vi först i en dagstidningsföljetong som kretsar kring intrigerna om vem som ska ärva ett grevskap. En grevinna, som är änka, föder en son. Sonen dör dock strax efter födseln och den man som står näst i arvsföljden ärver istället titeln. Det uppenbaras dock strax för läsaren att denna man konspirerat för att göra sig av med grevinnans son.⁴⁵ Läsaren leds att tro att grevbarnet mördats, men mot slutet av följetongen avslöjas att så inte är fallet. Barnet till den amma som anställts åt grevbarnet har nämligen dött, och detta ammans döda barn har bytts ut mot den nyfödda greven. Greven skickas bort, förklädd som ammans barn. Ammans barn begravs, förklädd som greven.⁴⁶

En liknande framställning återfinns i följetongen ”Hvem segrar?”. Berättelsen handlar återigen om intrigerna kring en grevetitel. Under en åsknatt bryter en eld ut. Grevbarnet antas ha omkommit.⁴⁷ Branden

⁴¹ Hjort (1851) s. 137.

⁴² Hjort (1851) s. 134.

⁴³ Pehr Gustaf Cederschiöld, *Handbok för barnmorskor* (Stockholm 1868), s. 302.

⁴⁴ Abelin (1874) s. 35–36.

⁴⁵ ”Allt för en grefvekrona!”, *Norrköpings Tidningar*, nr. 118, 3/10 1868, s. 2.

⁴⁶ ”Allt för en grefvekrona!”, *Norrköpings Tidningar*, nr. 127, 24/10 1868, s. 2-3.

⁴⁷ Pernett, ”Hvem segrar?”, *Dagens nyheter*, nr. 6306, 18/9 1885, s. 1–2.

visar sig dock varit anlagd av en grupp som konspirerar för att stjäla grevetiteln. Amman har lyckats fly med grevbarnet, förklätt som hennes eget barn.⁴⁸ De håller sig gömda hos den fosterfamilj som tagit hand om ammans barn, vilket framställs som friskt och sunt, långt ifrån den bild som målas upp i ”Amman eller barnmordet”.⁴⁹

Ammans barn ägnas minimal uppmärksamhet som individ men fyller återigen en central narrativ funktion genom att bytas ut mot ett barn av högre klass.⁵⁰ Avslöjandet att grevbarnet lever, förklädd som ammans barn, utgör den dramaturgiska vändning som upplöser berättelsens konflikt.

I den korta berättelsen ”Syskonkärlek” ligger en man döende med sin familj samlad omkring sig. Han bekänner att han bär på en hemlighet. Ett av syskonen är i själva verket ammans barn, vilket han uppfostrat som sitt eget efter att det barn amman anställdes åt dött. Han frågar barnen om de vill veta vem som är ammans barn så att arvet ska kunna fördelas rättvist. De svarar enstämmigt ”Nej, nej [...] vi vilja allesammans vara syskon!”⁵¹

Då de som anställde ammorna vanligtvis tillhörde högre samhällsskikt än ammorna finns det sannolikt en relativt stor klasskillnad mellan ammans biologiska barn och resten av syskonskaran i berättelsen. Spänningen grundar sig i just denna klasskillnad. Till skillnad från de andra berättelserna upplöses inte dramat genom att förväxlingen upptäcks, utan av att syskonen av kärlek till varandra ber att hemligheten bevaras.

Avslutning

Stundvis diskuterades ammans barn nästan som en biprodukt till den resurs som var amman, i form av en oönskad smittorisk eller som en användbar kvalitetsindikator. Framställningen av ammans barn som smittbärare och spridare av könssjukdomar förekommer framförallt i föreståndare Hjorts verksamhetsbeskrivning av Ammekontoret. Detta trots att Hjort själv uttrycker tveksamhet till om ammans barn verkligen innebär en smittspridningsfaktor.

Ammans barn som kvalitetsindikator förekommer främst i den medicinska litteraturen. Denna framställning betonar vikten av att ammans barns hälsa undersöks. Syftet med undersökningen är inte att förbättra ammans barns hälsa eller vårdnad. Undersökningen fungerar som en garanti eller säkerhet för det barn amman anställs åt. Ammans barn är i denna framställning en kvalitetsindikator för en potentiell arbetsgivare, ett tecken på ammans kommersiella gångbarhet.

I dagstidningsföljetonger fyllde ammans barn en dramaturgisk funktion genom den spänning som skapades när det förväxlades med ett barn av högre klasstillhörighet. Just klasskillnaden mellan de två barnen är enligt min mening en viktig komponent i framställningens spänning. Även ammans närhet och tillgång till ett barn som inte är hennes biologiska är viktig för framställningens narrativa användbarhet.

⁴⁸ Pernett, ”Hvem segrar?”, *Dagens nybeter*, nr. 6311 (A), 28/9 1885, s. 1–2.

⁴⁹ Pernett, ”Hvem segrar?”, *Dagens nybeter*, nr. 6310 (A), 26/9 1885, s. 2–3.

⁵⁰ Pernett, ”Hvem segrar?”, *Dagens nybeter*, nr. 6332, 22/10 1885, s. 2.

⁵¹ ”Syskonkärlek”; *Jönköpingsposten*, nr. 4, 11/1 1873, s. 3.

I flera fall uttrycktes även omsorg för ammans barn. Hos Hjort, i novellen ”Amman eller barnamordet” och i artikeln ”Om vården af späda barn” framträder en framställning av ammans barn som ömkansvärd. Här betonas dess olyckliga lott i livet i syfte att peka på vikten av att införa olika åtgärder som gör barnets liv bättre. Men inte ens i de texter som med hänsyn till ammans barn var mest kritiska mot användningen av ammor, argumenteras det för ett totalt avskaffande av praktiken.

Att inställningar till barn ändrades och en ökad omsorg om spädbarnets vård växte fram under 1700-talet och 1800-talet innebar inte att denna omsorg spred sig jämnt över befolkningen. Detta återspeglas i det undersökta källmaterialet. Där dominerar, bortsett från framställningen av ammans barn som ömkansvärd, framställningar där ammans barn spelar sekundära roller - som smittspridare, kvalitetsindikator eller förväxlingsrisk. Dessa framställningar varvas med tystnad, en tystnad som i sig är talande.

Referenser

Litteratur

Hedenborg, Susanna, *Reproduktionens resurser: Spädbarnsvård i Stockholm 1750-1850* (Lund 2004).

Hedenborg, Susanna, "To breastfeed another woman's child: wet-nursing in Stockholm, 1777-1937", *Continuity and Change* 16 (United Kingdom 2001), s. 399-422.

Mattsson, Viking, "Ammor och barnafödande i Malmö 1750–1850", *Scandia*, vol. 36 (1980).

Nationalencyklopedin, "dagstidning", under rubriken "Den moderna dagspressen", u. å. <<http://www.ne.se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/dagstidning>> (8/12 2020).

Ohrlander, Kajsa, *När barnet fick en kropp: Om statsmakternas försök att ändra folkliga traditioner inom barnvården från 1700-talets mitt till 1900-talets början* (Stockholm 1987).

Källor

Dagstidningar från Kungliga Bibliotekets digitala arkiv

"Allt för en grefvekrona!", *Norrköpings Tidningar*, nr. 118, 3/10 1868.

"Allt för en grefvekrona!", *Norrköpings Tidningar*, nr. 127, 24/10 1868.

"Amman eller barnmordet. (Sann berättelse.)", *Göteborgsbladet*, nr. 2, 10/1 1852.

"Amman eller barnmordet. (Sann berättelse.)", *Göteborgsbladet*, nr. 5, 31/1 1852.

"Syskonkärlek", *Jönköpingsposten*, 11/1 1873.

A.B., "Om vården af späda barn.", *Barometern*, nr. 160, 19/10 1885.

A.B., "Om vården af späda barn.", *Barometern*, nr. 162, 22/10 1885.

Pernett, Fr., "Hvem segrar?", *Dagens Nyheter*, nr. 6306, 18/9 1885.

Pernett, Fr., "Hvem segrar?", *Dagens Nyheter*, nr. 6310 (A), 26/9 1885.

Pernett, Fr., "Hvem segrar?", *Dagens Nyheter*, nr. 6311 (A), 28/9 1885.

Pernett, Fr., "Hvem segrar?", *Dagens Nyheter*, nr. 6332, 22/10 1885.

Övriga tryckta källor

Abelin, Hjalmar, *Om vården af barn under de första lefnadsåren* (Stockholm: Central-tryckeriet, 1874).

Cederschiöld, Pehr Gustaf, *Handbok för barnmorskor*, sjunde uppl. (Stockholm: Adolf Bonnier, 1868)

Hjort, Gustaf, ”Om Ammebesignings-Contoret i Stockholm”, *Svenska Läkaresällskapets Handlingar*, vol. VII (1851), s. 96–160.

Wistrand, Alfred Hilarion, *Helsovårdslära med särskild hänsyn till nyfödda och späda barn* (Stockholm: Norstedt, 1871)

Ett svar på befolkningsfrågan

– En analys av Makarna Myrdals profylaktiska socialpolitik i *Kris i Befolkningsfrågan*

HEDVIG HOLSTI HEIJBEL

LUNDS UNIVERSITET

Nyckelord: folkhemmet, socialpolitik, Kris i befolkningsfrågan, Alva Myrdal, Gunnar Myrdal, eugenik

I ett tal 1928 myntade Socialdemokraternas partiledare Albin Hansson begreppet folkhemmet. Med metaforen ville Hansson fånga en förändring av det svenska samhället. Hans vision var ett samhälle utan klasskillnader som präglades av ansvar, trygghet och samarbete för den svenska befolkningen.¹ Sex år efter Hanssons tal och två år efter att han tillsattes som statsminister publicerades en av de första reformistiska politiska arbeten som berörde socialdemokratisk socialpolitik; *Kris i befolkningsfrågan*, en bok skriven av makarna Alva och Gunnar Myrdal, två nyckelpersoner i det socialdemokratiska folkhemsbygget.

Kris i befolkningsfrågan var en socialdemokratisk programskrift som på samma gång var nytänkande och förankrad i gamla idéer. Den består av flera politiska förslag och reformer som går i spår med författarnas samtida idéer, samtidigt som den har en tidig socialdemokratisk anda.

Följande essä kommer att analysera bokens sjunde kapitel, ”Socialpolitiken och folkets kvalitet”, där författarna diskuterade en rad olika socialpolitiska ämnen, såsom eugenik, arbetslöshet, hygienism och bostadspolitik som mer eller mindre kom att implementeras i Folkhemssverige. Genom att placera författarna och texten i sina tidsliga och rumsliga ramar ämnar essän att studera hur man kan förstå innehållet i och syftet av ”Socialpolitiken och folkets kvalitet” utifrån dess historiska sammanhang.

Makarna Myrdal och socialdemokratin

Kris i befolkningsfrågan skrevs i en politiskt och samhälleligt föränderlig tid. Den publicerades 1934, i startgroparna av den svenska moderniseringen. Nationalekonomen Gunnar Myrdals, 1898–1987, och sociologen Alva Myrdals, 1902–1986, kopplingar till Socialdemokraterna och socialdemokratin är tydliga: de kom båda att bli ministrar i socialdemokratiskt ledda regeringar och under 1930- och 1940-talen tog de stor plats i socialpolitiska debatter genom att bland annat agera som experter i Statens offentliga utredningar gällande socialpolitiska frågor.²

Boken var från början skriven som två artiklar till den socialdemokratiska debatt-tidskriften *Tiden*, startad av Hjalmar Branting 1908, men på grund av dess omfattning publicerades den inte som artiklar

¹ Lars Kvarnström, ”Arbetarnas tid 1866–2014”, i Susanna Hedenborg & Lars Kvarnström (red.), *Det svenska samhället 1720–2014: Böndernas och arbetarnas tid*, 5 Utg. (Lund 2015) s. 276.

² Per Thullberg, ”Alva Myrdal”, *Svenskt Biografiskt lexikon* u.å.

<<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8622>> (25/5 2023); Bo Gustafsson, ”K Gunnar Myrdal” *Svensk biografiskt lexikon*, u.å. <<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8623>> (25/5 2023).

utan i bokformat.³ *Kris i befolkningsfrågan* var med andra ord högst politisk med syfte att driva på förändring i en socialdemokratisk anda. Spåren av tidens socialdemokratiska begrepp om social ingenjörskonst, rationalitet och modernitet återfinns i *Kris i befolkningsfrågan*.⁴ Boken tycks syfta till att starta debatt kring frågan om Sveriges befolkning, dess kvalitet och framtid, då de bland annat kritiserar och problematiserar tidigare uppfattningar om befolkningen samt föreslår en samhällsomvälvande förändring.

Myrdal och Myrdal skrev boken i starten av folkhemsbygget – något som innebar en stor samhällsomvandling för Sverige. Med det sagt, det som vi känner till som folkhemmet idag hade ännu inte hunnit realiseras innan boken gavs ut. Enligt idé- och lärdomshistorikern Tore Frängsmyr skedde de flesta reformerna först efter 1934.⁵ Av denna anledning är det viktigt att få förståelse för den socialdemokrati som fanns innan Per Albin Hanssons tal 1928 om folkhemmet. Denna tidiga socialdemokrati, som Myrdal och Myrdal påverkades av, växte fram ur Sveriges socialdemokratiska arbetareparti som startades 1889 med mål att driva arbetarrörelsens frågor partipolitiskt. I grund och botten verkade arbetarrörelsen från 1800-talets mitt för att organisera arbetarklassen i strävan mot demokrati och bättre, mer jämlika levnadsvillkor. Fram till 1917 innefattade partiet både reformister och revolutionärer men i och med den partisplittring som skedde fick socialdemokratin den reformistiska anda som den senare kom att kännetecknas av, och som också går att finna i *Kris i befolkningsfrågan*.⁶ Trots att boken skrevs i en socialdemokratisk miljö som präglades av folkhemsidéer hade alltså ingen av dessa förändringar ännu realiserats. Runt om i Sverige rådde det fortfarande dåliga levnadsförhållanden. Människor levde trångt, smutsigt och fattigt, de var arbetslösa och födde rekordfå barn⁷ – och det var detta makarna Myrdal avsåg att hitta lösningar på.⁸

Befolkningsfrågan och dess kris

I *Kris i befolkningsfrågan* var det just befolkningsfrågan i allmänhet och den minskande nativiteten i synnerhet som var grundproblemet makarna Myrdal försökte lösa. Vid tiden när boken skrevs hade nativiteten, för att använda Myrdal och Myrdals ord, ”fallit katastrofalt” i Sverige och såg ut att fortsätta sjunka.⁹ De kopplade det låga födelsetalet med fattigdom men påpekade också att det varken fanns brist på resurser eller teknik för att ge det svenska folket en bättre levnadsstandard. Det var snarare

³ Thullberg u.å.; Tankesmedjan Tiden, ”Om tidskriften Tiden”, *Tankesmedjan Tiden*, u.å. <<https://tankesmedjantiden.se/om-tiden/>> (25/5 2023). Boken publicerades till slut av Bonnier 1934. Denna analys utgår däremot från Nya Doxas omtryckta utgåva från 1997.

⁴ Nationalencyklopedin (NE), ”Social ingenjörskonst”, *NE*, <<http://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/social-ingenjorskonst/>> (4/4 2024).

⁵ Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år, del 2, 3* Utg. (Stockholm 2002), s. 282.

⁶ Kvarnström 2015, s. 199–200, 224.

⁷ Statistiska centralbyrån (SCB), ”Födda i Sverige”, *SCB*, 2024.

<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/fodda-i-sverige/#born_since_1900> (28/4 2024).

⁸ Alva Myrdal & Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*. Omtr. (Nora: 1997), s. 10–11, 14.

⁹ Myrdal & Myrdal (1997), s. 10.

samhällsordningen som var problemet och det gick inte, enligt författarna, att lösa genom små incitament såsom skattelättnader eller bidrag – det var en samhällsomvandling som krävdes.¹⁰

Genom att i kapitlet ”Socialpolitik och folkets kvalitet” historisera och problematisera två motsatta idéer om födelsekontroll kopplade paret Myrdal sina idéer om befolkning och människosyn till idéströmningar med rötter från både sekelskiftet 1800 och 1900. Nymalthusianismen, som förespråkades av arbetarrörelsen, framhävde att det skulle vara föräldrarnas fria val att skaffa barn, vilket skulle säkerställas med hjälp av fri tillgång till preventivmedel. Genom att det föddes färre barn skulle arbetskraftens värde öka och genom ökad efterfrågan på arbetskraft skulle även ekonomin för arbetarklassen förbättras, vilket i sin tur skulle leda till att barnen togs bättre hand om. Samtidigt kritiserade författarna även en strömning av ”konservativa antinymalthusianer” där romantiska, moraliska och religiösa idéer framhävdes och användningen av preventivmedel ansågs vara omoralisk och rentav farlig för Sveriges framtid.¹¹ Födelsekontroll ansågs av antinymalthusianer leda till en degenererad svenskhet. Eftersom minskat barnafödande ansågs leda till ökad invandring vilket i sin tur ansågs fördärva det svenska kulturarvet.¹² Men idéer som antinymalthusianismen var vid tiden långt ifrån unika, trots makarna Myrdals kritik. Året innan *Kris i befolkningsfrågan* publicerades tog nazisterna med Hitler i spetsen makten i Tyskland genom att bland annat förespråka den tyska rasens överhöghet.

Lösningen på befolkningsfrågan och den minskade nativiteten skulle enligt Myrdal och Myrdal snarare vara en ”profylaktisk socialpolitik”, det vill säga en förebyggande politik som direkt skulle syfta till att främja nativiteten och förbättra det svenska folkets kvalitet.¹³ Författarna menade att detta skulle göras genom en omfördelningspolitik där resurser skulle fördelas mer rättvist. Barnafödande skulle enligt makarna Myrdal bli hela landets angelägenhet där familjen var en central pelare, en social institution, som skulle behöva anpassa sig för deras socialpolitiska ingrepp.¹⁴ Socialpolitiken som de talade för var i direkt motsättning till den idé om hemmets uppdelning av offentliga kontra privata rum som var rådande under 1800-talet.¹⁵ I den myrdalska socialpolitiken gavs staten rollen att tycka till och påverka även det som skedde i det mest privata – allt för att gynna landet och dess framtid.¹⁶

Förbättrandet av barnens hälsa är ett exempel på hur deras socialpolitik skulle förändra Sverige. Paret Myrdal betonade att trots mödrarnas bristande kunskap om näringsrik mat var barnen inte endast de enskilda familjernas ansvar utan hela samhällets. Genom uppfostringsaktioner, som exempelvis gratis skolmat, skulle barnen inte bara få näringsrik kost utan även lära sig själva och sina mammor näringslära, vilket långsiktigt skulle gynna hela samhället. De föreslog alltså att undernäingsproblematiken var ett

¹⁰ Myrdal & Myrdal (1997), s. 10–11.

¹¹ Myrdal & Myrdal (1997), s. 9.

¹² Myrdal & Myrdal (1997), s. 8–9.

¹³ Myrdal & Myrdal (1997), s. 11.

¹⁴ Myrdal & Myrdal (1997), s. 9–11, 205.

¹⁵ Orvar Löfgren, ”Känslans förvandling”, i Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.), *Den kultiverade människan*. (Malmö 1979), s. 107.

¹⁶ Myrdal & Myrdal (1997), s. 11.

samhällsproblem som skulle lösas både kortsiktigt och långsiktigt genom statliga reformer och samhällsuppfostran.¹⁷

Vikten av befolkningens kvalitet

Trots att Myrdal och Myrdal oroade sig mycket för Sveriges sjunkande nativitet menade de också att det fanns personer i samhället som inte skulle skaffa barn. ”[H]öggradigt livsodugliga individer” ansågs av paret inte vara lämpliga för föräldraskap och för att undvika det var lösningen enligt dem sterilisering.¹⁸ Problemet låg alltså inte endast i att det föddes för få barn, det föddes även för få barn som uppfyllde de ”skärpta kvalitetskraven”.¹⁹ Vad dessa kvalitetskrav innebar och vem det var som har skärpt dem var inget som makarna Myrdal specificerade men det går att förstå att det var viktigt för dem att samhället mötte dessa krav för det svenska folkets framtid.

Det fanns enligt paret Myrdal olika sätt att reglera vilka som födde barn: positiv eller negativ eugenik. Den negativa innebar en reglering av fortplantningsfriheten medan den positiva innebar incitament till personer vars gener ansågs gynna folket.²⁰ Vid tiden av att boken skrevs höll en ”korrektiv socialreform” på att gå igenom som skulle ge staten tillåtelse att sterilisera delar av befolkningen, en så kallad negativ eugenik. Enligt författarna fanns det två anledningar som skulle tillåta sterilisering: den rashygieniska och den socialpedagogiska.²¹

Den rashygieniska anledningen syftade kortfattat till att ”utrota all slags fysisk och psykisk mindervärdighet inom befolkningen, både sinnesslöa och sinnessjukdom, kroppsliga sjukdomar och dåliga karaktärsanlag” då dessa ansågs bära på dåliga gener.²² Denna människosyn var inte något unikt för vare sig Sverige eller makarna Myrdal på 1930-talet. Den specifikt rashygieniska, eller rasbiologiska, synen på människan kan härledas till slutet av 1800-talet och socialdarwinismen som i sin tur inspirerats av Darwins evolutionsteori.²³ När *Kris i befolkningsfrågan* skrevs var rasbiologin ett etablerat ämne och från och med 1921 utförde exempelvis Herman Lundborg ärftlighetsforskning på Rasbiologiska institutet i Uppsala. Denna vetenskap ansågs vara ett verktyg för att försöka förstå och kontrollera de germanska folkens framtid.²⁴ 1930-talets Tyskland är ett exempel på hur dessa idéer drogs till sin spets under Myrdal och Myrdals samtid. Där utfördes det både tvångsteriliseringar och eutanasi mot barn och vuxna med intellektuella funktionsnedsättningar i syfte att förrinta vad nazisterna ansåg vara dåliga gener från det tyska folket.²⁵

¹⁷ Myrdal & Myrdal (1997), s. 226–227.

¹⁸ Myrdal & Myrdal (1997), s. 217.

¹⁹ Myrdal & Myrdal (1997), s. 217.

²⁰ Myrdal & Myrdal (1997), s. 223–224.

²¹ Myrdal & Myrdal (1997), s. 217.

²² Myrdal & Myrdal (1997), s. 218.

²³ Frängsmyr (2002), s. 136.

²⁴ Myrdal & Myrdal (1997), s. 223–226.

²⁵ Jörgen Malmqvist & Ulf Zander, ”Dödshjälp”, *NE*,

<<http://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/dödshjälp>> (27/8 2024).

Det andra skälet för sterilisering var, enligt paret Myrdal, den socialpedagogiska: en tvångssterilisering som rättfärdigades av att föräldrarna inte ansågs kunna ta hand om sina barn. Det var främst de föräldrar som ansågs ”erbjuda sina barn en uppenbart olämplig uppfostringsmiljö” som den socialpedagogiska steriliseringen skulle beröra.²⁶ Enligt författarna födde de olämpliga föräldrarna ofta många barn som sedan staten behövde ta hand om. På grund av att det enligt makarna Myrdal inte fanns tillräckligt med forskning som bevisade att tvångssterilisering hindrade spridandet av mindre eftersträvansvärda gener, var det bästa skälet för sterilisering och för befolkningens bästa det socialpedagogiska. Det var enligt Myrdal och Myrdal även billigare för staten att sterilisera de ”sinnessjuka” snarare än att ta hand om och vårda deras barn.²⁷

Myrdal och Myrdals tilltro till vetenskapen och diskussionerna om vad forskningen kan och inte kan bevisa kan tyckas anmärkningsvärd. Trots att de utgick ifrån en rasbiologisk grundtanke menade de samtidigt att det inte fanns tillräckligt med vetenskap om gener för att rättfärdiga sterilisering av alla individer som ansågs vara mindervärdiga. Dessutom betonade de, till skillnad från den samtida tyska nationalsocialistiska inställningen, att det inte fanns någon risk för degenerationsfara gällande sinnessjukdomar i Sverige och därför skulle folk inte steriliseras endast på grund av att de ansågs vara sinnessjuka.²⁸ Tilltron till att de bästa strategierna för statens agerande gick att finna med hjälp av rationell forskning uttrycker den specifika tidsanda som enligt Frängsmyr var kännetecknande för mellankrigstiden.²⁹

Arbetet och fackföreningarnas roll

En annan strategi för att förbättra folkets kvalitet var att minska arbetslösheten, i synnerhet den hos ungdomarna, som orsakats av samhällets ekonomiska ordning: ”[m]änniskomaterialets kvalitet kan därför blott upprätthållas och stegras genom att massarbetslösheten själv övervinnes”.³⁰ Arbetslöshet under en längre tid ansågs både kunna leda till sämre arbets kvalitet och till ”sociala existenser”.³¹ Arbetet blev på så sätt ett viktigt verktyg för att påverka befolkningen och dess sociala förmåga. Även människor som satt på anstalt skulle jobba, inte bara för att bidra till samhället men även för att få ”levnadslycka”.³²

Makarna Myrdals resonemang kring fackföreningarnas roll vittnar även om deras socialdemokratiska kopplingar. Till skillnad från andra aktörer som diskuterades i kapitlet hade fackföreningarna, enligt dem, snarare förbättrat det svenska folket. Detta skedde dels genom att arbetsvillkoren förbättrades, dels genom en ökad kollektivitet.³³ Många av de folkrörelser som växte fram under slutet av 1800-talet hade en kollektiv betoning, där det inte bara handlade om att vara ett verktyg av arbetarrörelsen för

²⁶ Myrdal & Myrdal (1997), s. 219.

²⁷ Myrdal & Myrdal (1997), s. 219–222.

²⁸ Myrdal & Myrdal (1997), s. 218, 222, 224.

²⁹ Frängsmyr (2002), s. 211.

³⁰ Myrdal & Myrdal (1997), s. 215.

³¹ Myrdal & Myrdal (1997), s. 215.

³² Myrdal & Myrdal (1997), s. 214–215.

³³ Myrdal & Myrdal (1997), s. 206.

samhällsförbättring utan också om gemenskap. Under 1930-talet hade fackföreningarna fler medlemmar än någonsin och kollektivism, att stå eniga tillsammans, var en viktig del i kampen för demokratisering i Sverige.³⁴

Enligt paret skulle alltså både arbetet och fackföreningar bidra med gemenskap till det svenska folket. En gemenskap som skulle innefatta hela den svenska befolkningen, oavsett om någon ansågs uppfylla makarna Myrdals idé om god eller dålig kvalitet. Makarna betonade även att det viktiga var att befolkningen arbetade, inte att alla arbetade i full produktivitet. Människor som satt inne på anstalt skulle endast jobba utifrån sin egen förmåga.³⁵ Produktiviteten var alltså inte den enda anledningen till att framhäva arbetets betydelse för nationen och dess befolkning, snarare handlade det för Myrdal och Myrdal om att ge människorna ett syfte och ett sammanhang.

Bostadens betydelse för nationens framtid

Även i frågan om bostäder kryper sig temat om hygienism in, men i en annan form än rashygienen. Hygienism var en idéströmning som slog igenom kring sekelskiftet 1900 och handlade inte enbart om kroppslig renlighet utan också om en renlighet gällande sinne och hem för att visa på självdisciplin och god, moralisk medborgerlighet. Renligheten i makarna Myrdals samtid symboliserade en frigörelse från Jordbrukssverige och dess hierarkier mot ett mer jämlikt modernt samhälle.³⁶ Paret Myrdal menade att ”[s]unda och tillräckliga bostäder åt hela folket bilda en nödvändig grundförutsättning för kroppslig och andlig hälsa”.³⁷ De sunda bostäderna kan ses som en grundbult för den profylaktiska socialpolitiken, eftersom övriga reformförslag för att höja befolkningens kvalitet annars skulle bli ”vanmäktiga”.³⁸ Problematiken fanns både i städer och på landsbygden men det var enligt författarna betydligt lättare att reglera och påverka boendesituationen inom städerna där hälsovårdsnämnden hade lättare att inspektera bostäder.³⁹

Det största och mest akuta problemet gällande bostäderna var enligt paret den rådande trångboddheten.⁴⁰ Som tidigare nämnt var trångboddhet utbredd i städer under 1920- och 1930-talen. Under det tidiga 1900-talet var det vanligt att flera familjer delade på en enrumslägenhet med eller utan kök, där de trängdes för att laga mat, vila och utföra hemarbete.⁴¹ Myrdal och Myrdal menade att trångboddheten orsakades av 1800-talets ”falsa individualism” som betonade individens – mannens – fria vilja och rätt att välja hur denne och dennes familj skulle bo.⁴² Detta skiljer sig väsentligt från de idéer om kollektivism och staten som samhällsuppfostrare, som författarna själva förespråkade.

³⁴ Frängsmyr (2002), s. 188–190; Kvarnström (2015), s. 193, 198, 272.

³⁵ Myrdal & Myrdal (1997), s. 215.

³⁶ Jonas Frykman, ”Hel och ren”, i Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.), *Den kultiverade människan* (Malmö 1979), s. 148–149; 181–184.

³⁷ Myrdal & Myrdal (1997), s. 229.

³⁸ Myrdal & Myrdal (1997), s. 229.

³⁹ Myrdal & Myrdal (1997), s. 229–231.

⁴⁰ Myrdal & Myrdal (1997), s. 232.

⁴¹ Löfgren (1979), s. 121.

⁴² Myrdal & Myrdal (1997), s. 231.

Trångboddheten ansågs inte endast förstöra äktenskapets och familjens ordning, utan kunde också orsaka sömnsvårigheter och kroppssmärter för barn samt hämma deras utbildningsmöjligheter. Dessutom kunde trångboddheten, enligt Myrdal och Myrdal, leda till mer allvarliga konsekvenser såsom homosexualitet, incest, alkoholism och prostitution då familjer desorganiserades när de levde trångt och med rumskamrater som inte tillhörde familjen. Det ansågs vara farligt för barn att växa upp i en sådan psykiskt och moraliskt onaturlig miljö vilket, som tidigare nämnt, kunde riskera socialpolitikens andra framgångar.⁴³ Bostaden fick alltså för paret Myrdal en väldigt stor betydelse och denna betydelse grundande sig inte endast i strävan om fysisk renlighet utan även i strävan om mental och moralisk hygien.

Det var störst angelägenhet att få barnfamiljer att bo bättre då paret Myrdal ansåg att barnen var nationens framtid. Om de inte växte upp i en sund miljö skulle inte heller befolkningens kvalitet förbättras med tiden.⁴⁴ Lösningen för trångboddheten ansågs vara lägenheter för barnfamiljer med minst tre rum och kök, med varsitt sovrum för flickorna och pojkarna, samt upplysningar om vad som var ett rent och sunt hem.⁴⁵ På 1930-talet i Sverige förespråkades den funktionalistiska arkitekturen. Stilen växte fram under 1920-talet på olika platser i Europa och som motreaktion på de mörka hyreskasernerna som var vanliga i europeiska städer vid denna tid. I stället var bostädernas funktionalitet i fokus, de skulle ha rinnande vatten och separata, moderna kök. Trots satsningarna att bygga flera hus var dessa bostäder länge ekonomiskt ouppnåeliga för en stor del av svenskarna.⁴⁶ Idén om renlighet går även att hitta i den funktionalistiska stilen där allt skulle vara avskalat och ha en funktion. Även i arkitekturen, likt socialpolitiken, blev ledordet rationalitet.

Vad handlar Kris i befolkningsfrågan om egentligen?

Ett återkommande tema i makarna Myrdals socialdemokratiska programskrift om den profylaktiska socialpolitiken var barnen. Enligt Myrdal och Myrdal var barnen den svenska nationens framtid och det var deras livssituation som skulle prioriteras och förbättras först. I kapitlet ”Socialpolitiken och folkets kvalitet” framhålls flera faktorer som kunde påverka barnen negativt, vilka skulle kunna undvikas genom förebyggande åtgärder. Att ge barnen gratis skolmat för att minska undernäringen och att tillgodose fler moderna bostäder till barnfamiljer för att undvika att barnens moraliska förfall är bara två exempel. Makarna Myrdal föreslog även sterilisering av icke önskade föräldrar – vilket, trots att det kan uppfattas kontroversiellt idag, inte var ett radikalt förslag för tiden. Rashygieniska idéer var väl etablerade och redan året efter kom en steriliseringslagstiftning att tillämpas i Sverige.⁴⁷ Förslaget lades av Myrdal och Myrdal även fram i en kontext som ännu inte hade erfårit de mest brutala konsekvenserna av rashygien, Nazitysklands tidiga brott hade inte uppdagats och förintelsen hade ännu inte ägt rum – trots att det varken var tidsligt eller rumsligt långt borta.

⁴³ Myrdal & Myrdal (1997), s. 233–235.

⁴⁴ Myrdal & Myrdal (1997), s. 229.

⁴⁵ Myrdal & Myrdal (1997), s. 235–236.

⁴⁶ Frängsmyr (2002), s. 281; Kvarnström (2015), s. 283.

⁴⁷ Gunnar Broberg & Göran Rybo, ”Sterilisering”, NE,

<<http://www-ne-sc.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/sterilisering>> (3/6 2024).

Tankar om hygien fick utrymme på flera platser i kapitlet; genom fysisk, moralisk och rashygien skulle det svenska folkets kvalitet förbättras. Även hygienens skulle genom den profylaktiska socialpolitikens reformer ge barnen och till följd hela svenska folkets framtid en bättre chans. Det dessa teman hade gemensamt var betoningen av rationalisering och effektivitet, hur svenskarnas och dess framtida generationers förebyggande skulle förbättras utifrån vetenskaplig information, samt att staten hade en roll i förändringen och förbättringen av folkets kvalitet.

Det går att reflektera över vad bokens egentliga syfte var, utöver det uttalade syftet att lösa den kris som Myrdal och Myrdal såg i samhället. På ett sätt har boken ett stort fokus på praktiska reformer för att lösa befolkningsfrågan. Men *Kris i befolkningsfrågan* motsätter sig inte heller företeelser som skulle anses kunna motarbeta en ökad nativitet, som preventivmedel. På så sätt lyser författarnas politiska åsikter genom denna pragmatiska skrift som syftar till att lösa befolkningsfrågan. Lösningen fanns inte i hämmandet av alla typer av friheter. Exempelvis skulle preventivmedel användas i stället för sterilisering för att minska att folk med gener av ”lägre kvalitet” ändå inte skulle föda barn.⁴⁸ Deras socialdemokratiska åsikter lyser även igenom i paret Myrdals syn på statens roll i relation till befolkningen. Delar av privatlivet skulle vara en angelägenhet för staten, till skillnad från hur det såg ut under 1800-talets individualism. Det blev statens roll att inte bara förbättra befolkningens levnadssituation utan att även till viss del kontrollera att befolkningen gynnade nationens framtid. *Kris i befolkningsfrågan* var alltså inte bara en bok som syftade till att lösa den minskade nativiteten, den syftade även till att visa hur man kunde lösa det på ett socialdemokratiskt vis.

⁴⁸ Myrdal & Myrdal (1997), s. 220.

Referenser

Källor och litteratur

Broberg, Gunnar & Rybo, Göran, ”Sterilisering”, *Nationalencyklopedin* (NE),

<<http://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/sterilisering>> (3/6 2024).

Frykman, Jonas, ”Hel och ren”, i Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.), *Den kultiverade människan* (Malmö 1979), s. 133–220.

Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år, del 2*. 3 Uppl.

(Stockholm 2002).

Gustafsson, Bo, ”K Gunnar Myrdal”, *Svensk biografiskt lexikon*, u.å.,

<<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8623>> (30/5 2023).

Kvarnström, Lars, ”Arbetarnas tid 1866–2014”, i Susanna Hedenborg & Lars Kvarnström (red.), *Det svenska sambället 1720–2014: Böndernas och arbetarnas tid*, 5 Uppl. (Lund 2015), s. 181–353.

Löfgren, Orvar, ”Känslans förvandling”, i Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.), *Den kultiverade människan* (Malmö 1979), s. 20–130.

Malmqvist, Jörgen & Zander, Ulf, ”Dödshjälp”, NE,

<<http://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/dodshjalp>> (27/8 2024).

Myrdal, Alva & Myrdal, Gunnar, *Kris i befolkningsfrågan*, Omtr. (Nora 1997).

Nationalencyklopedin (NE), ”Social ingenjörskonst”, NE,

<<http://www-ne-se.ludwig.lub.lu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/social-ingenjorskunst>> (4/4 2024).

Statistiska centralbyrån (SCB), ”Födda i Sverige”, SCB, 2024,

<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/fodda-i-sverige/#born_since_1900> (28/4 2024).

Tankesmedjan Tiden, ”Om tidskriften Tiden”, *Tankesmedjan Tiden*, u.å.,

<<https://tankesmedjantiden.se/om-tiden/>> (25/5 2023).

Thullberg, Per, ”Alva Myrdal”, *Svenskt Biografiskt lexikon*, u.å.,

<<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8622>> (25/5 2023).

Recension

Anna Lindgren¹, *Staten som trädgårdsmästare: Järnvägens plantering från naturförsköningskonst till testamente* (Göteborg 2023), 214 s. ISBN 978-91-7963-113-0.

Intresset för miljöfrågor sprider sig just nu som en löpeld inom såväl svensk som internationell humanistisk forskning. Anna Lindgrens avhandling, som handlar om statens järnvägsplanteringar under de senaste två seklerna, är inte ett undantag och ligger därmed bra i tiden. Avhandlingen undersöker hur man i anknytning till de svenska statliga järnvägarna hanterade, och värderade, de grönområden som anlades vid stambanorna, stationshusen och vid personalbostäder. Detta gör Lindgren via två historiska nedslag, ett första i uppbyggnadsfasen av planteringsverksamheten, åren 1855–1875, och ett andra under nedläggningsfasen hundra år senare, åren 1955–1975. Dessa två analytiska kapitel binds ihop med en sammanfattande del av perioden däremellan, åren 1875–1955. Analysen är kronologiskt upplagd men övergår till ett tematiskt och mer teorinära perspektiv i den avslutande diskussionen. Avhandlingens övergripande syfte är att undersöka hur planteringarna avspeglade den skiftande modernitetsprocessen och synen på naturförsköningsroll i den svenska moderniteten.

Undersökningen operationaliseras genom två teoretiska begrepp, *modernitet* och *naturförsköning*. Detta knyter Lindgren an till ett övergripande teoretiskt ramverk: *plats* – i förlängningen *rumslighet*. Metoden är en klassisk, historisk textanalys utförd på ett stort, varierat och representativt arkivmaterial bestående av protokoll, handlingar och ritningar från Statens Järnvägar – centrala, regionala och lokala – samt skrifter, tidningsartiklar och egodokument skrivna av, eller om, centralgestalter i planterings- och järnvägsverksamheten. Avhandlingen har ett tydligt teknikhistoriskt perspektiv, vilket både urvalet av källmaterial och Lindgrens val att positionera sig gentemot tidigare forskning vittnar om. Den tidigare forskningen som Lindgren lyfter fram kan summeras till två områden: (a) transporttekniska utvecklingar och hur detta har påverkat det svenska samhället och (b) den historiska utvecklingen av modernitetens syn på naturen. Lindgren för ingen explicit dialog med andra tongivande forskningsfält utanför denna teknikhistoriska inramning, vilket hade kunnat stärka kopplingen mellan modernitet och naturförsköning och varit avhandlingen till gagn.

Lindgrens källnära och kronologiska upplägg – i kombination med att avhandlingen inte ämnar undersöka kulturhistoriska, politiska och globala skeenden tillåter att stora delar av den nödvändiga kontexten presenteras i direkt anknytning till de deskriptiva delarna av den stringenta analysen. Men valet av två till synes paradoxala metodologiska begrepp, *framlängeshistoria* och *spårbundenheten*, skapar viss problematik. Trots att Lindgrens analys alltså är väl utförd, finns det en inneboende paradox i beskrivningen av hennes metodologi.

Framlängeshistoria är ett begrepp skapat av den svenske ekonomihistorikern Göran Nilsson och

¹ Göteborgs universitet, filosofie doktor i Kulturvård

kan sammanfattas till att läsa historiska källor utifrån den tid som de uppkommit i. Detta definierar Lindgren, via Nilsson, som ”att genom att utforska en tidsepok från en viss startpunkt istället för att blicka bakåt med samtidens facit kan tidsepokens aktörer och händelser studeras mer nyanserat.” – en självklar metod för många historiker. Det paradoxala uppkommer när denna historiska metodik kombineras med Lindgrens andra textanalytiska perspektiv: spårbundenhet.

Spårbundenhet är även det ett begrepp med ekonomihistoriska rötter. Den teoretiska grunden för begreppet ligger hos den amerikanska nobelprisvinnaren Douglass North, vilket sedan vidarebearbetats av den svenske ekonomihistorikern Mats Bladh. Teorin är till sin natur historiedeterministisk även om Lindgren inte beskriver den som sådan. Teorin förutsätter att historien följer vissa spår. När historien, via vissa beslut eller dylikt, har kommit in på ett spår så är det ”bundet” till detta och kommer därmed följa spåret med liten till ingen möjlighet att byta spår. Lindgrens avsikt att följa historiens gång så fördomsfritt som möjligt enligt teorin om framlängeshistoria blir en omöjlighet om teorin kring spårbundenhet tillämpas samtidigt.

Hade denna paradoxala metodologi efterföljts hade det nog lett till en betydligt svagare avhandling. Lyckligtvis räddar Lindgren sitt verk genom att inte följa sin egen motstridiga metodologi – i stället använder hon spårbundenhet som ett analytiskt tankeverktyg där hon undersöker hur ”små beslut eller små händelser [i en tidsperiod] fått stora konsekvenser [i en senare tidsperiod]”. Slutresultatet blir en arketypisk textanalys bestående av kontextualisering, jämförelse och källnära diskussioner, men med en förvirrande teoretisk grundning.

Det första analytiska kapitlet täcker åren 1855–1875, perioden då järnvägsplanteringarna gick från att skötas på lokalnivå till att bli centraliserade och rikstäckande. Planteringar kring stationshus, längs stambanorna, och kring personalbostäder blev – i dubbel bemärkelse – en naturlig del av järnvägsnätverket. Detta systematiserades genom att Statens Järnvägar själva etablerade ett antal trädskolor och växtdepåer för odlingar, samtidigt som planteringsverksamhetens tjänstemän integrerades i den större statliga apparaten. Lindgren argumenterar för att den modernitet som växte fram under åren 1855–1875 präglades av en vilja av att sammanlänka naturförsköning med nationsbygget och att naturförsköningen betraktades som en nytta i sig. På så vis fungerade järnvägsplanteringarna som *modernitetsbefrämjare*.

Det andra analytiska kapitlet kan ses som en motpol till det första och omfattar åren 1955–1975. Under denna period genomgick järnvägsplanteringarna stora kriser: de decentraliserades och nedvärderades, genomled först stora nedskärningar och lades till slut ned. Ett symptomatiskt resultat av den nya modernitetens tankar kring *nytta* ledde till att de tidigare etablerade trädskolorna lades ned och till att majoriteten av planteringsverksamhetens personal avskedades. På ett övertygande sätt sammanlänkar Lindgren denna nyttotanke med hur man i Sverige började värdera materiell praktikalitet högre än naturförsköning. Detta resulterade i att järnvägsplanteringarna under perioden inte betraktades som modernitetsbefrämjande utan snarare som en irrationell, ekonomiskt oförsvarbar och förlegad institution.

Avhandlingens avslutande kapitlet för en stark diskussion kring modernitetens förändrade ideal under den undersökta perioden som övertygande kopplas till plats och rumslighet. Lindgren lyfter skickligt fram hur järnvägsplanteringarnas förändrade roll i anknytning till stationerna speglade modernitetens rumsliga förändring från en vilja att skapa platser att vistas i till att i stället skapa platser att enbart röra sig genom.

Avhandlingens fokus på natur, trädgårdar och naturförsköning språkar med den växande internationella och interdisciplinära forskningen inom *environmental humanities* även om Lindgren inte gör uttalade försök att själv knyta an till det sagda forskningsläget. Dessutom tillför Lindgren nya argument och perspektiv via sin välnyanserade diskussion kring modernitetsbegreppet. Avhandlingens största nytta ligger i hur den visar att man inom den svenska moderniteten (om)värderade natur och rum i en kontinuerlig process av prestandainriktad effektivisering – något som dagens modernitet är tydligt präglad av och vars argument en bred bas av humanistisk, arkitektonisk och statsvetenskaplig forskning kommer kunna dra nytta av.

VIKTOR WRETSTRÖM
KÖPENHAMNS UNIVERSITET